

Povedane, napisane in prebrane zgodbe
(Knjige, branje in bralna kultura)

Ko prečitaš, daj naprej!

Raziskovalna naloga

Avtorji: Ana Bregar, 9. r.

Lana Lah, 9. r.

Tinkara Majcen, 9.r.

Sandi Omeradžić, 9. r.

Lucija Urank, 9. r.

Mentorica: Nevenka Šega

Ljubljana, marec 2013

OŠ Martina Krpana, Ljubljana

ZAHVALA

Zahvaljujemo se vsem, ki so nam pomagali pri izdelavi naloge:

- gospe Moniki Kokalj Kočevar, ki nam je pomagala pri organizaciji in izvedbi obiska v Muzeju novejše zgodovine Slovenije v Ljubljani (vodila nas je po fototeki in nam preko fotografij približala predstavo o notranjih in zunanjih prostorih tiskarn ter njihovih lokacijah) in njenim sodelavcem;
- gospodu Vanji Martinčiču za nazorno predstavitev dela v tiskarnah, opis prenašanja tiska in pripomočkov za tiskanje, prikaz kamuflažnih predmetov in ciklostilnega stroja iz teh časov;
- gospe Darji Urbanc in gospodu Marku Štepcu za izčrpno in nazorno predstavitev delovanja tiskarn, opis zgodovinskih okoliščin, v katerih so nastale, in predstavitve tiskov, natisnjenih v posameznih tiskarnah;
- gospe Aidi Škoro Babič iz Arhiva Republike Slovenije, ki nam je omogočila ogled nekaterih dokumentov, povezanih z delovanjem ilegalnih tiskarn v Ljubljani in ogled tiskovin;
- gospodu Marku Vrhuncu, s katerim smo opravili intervju, in njegovi ženi Nuši Vrhunec za razlago prenašanja tiska;
- učiteljici Majdi Ilc Hussein, ki je našo nalogo jezikovno pregledala in
- največja zahvala gre naši učiteljici in mentorici Nevenki Šega, ki nas je usmerjala, nam bila v veliko pomoč in brez katere naloga ne bi bila končana.

KAZALO

ZAHVALA	2
I. UVOD.....	6
II. TEORETIČNI DEL.....	8
1. OKUPACIJA IN RAZKOSANJE DRAVSKE BANOVINE	8
1.1. OKUPATORJEVI CILJI.....	8
1.1.1. ITALIJANSKI OKUPACIJSKI REŽIM.....	9
2. LJUBLJANSKA POKRAJINA IN Z NJO LJUBLJANA, PRIKLJUČENA K ITALIJI.....	10
2.1. LJUBLJANA ZA ŽICO.....	11
3. SKRIVNE TISKARNE KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE V LJUBLJANI.....	13
3.1. TISKARNA PODMORNICA.....	16
3.2. TISKARNA TUNEL	17
3.3. TISKARNA TONETA TOMŠIČA	18
3.4. TISKARNA TEHNIKA.....	20
3.5. TISKARNA JAMA ALI TRUGA.....	21
3.6. CINKOGRAFIJA IN TISKARNA NA KODELJEVEM	23
3.7. O POMENU SKRIVNIH LJUBLJANSKIH TISKARN.....	24
III. EMPIRIČNI DEL	26
1. OBISK MUZEJA NOVEJŠE ZGODOVINE SLOVENIJE	26
1.1. NASTAJANJE ILEGALNIH TISKOV	26
1.2. KAKO SO TISK RAZŠIRJALI MED LJUDI?	29
1.3. NASTANEK IN DELOVANJE ILEGALNIH TISKARN V LJUBLJANI	31
1.4. PREGLED ORIGINALNEGA TISKA LJUBLJANSKIH ILEGALNIH TISKARN:	34
2. TISKARNA TONETA TOMŠIČA.....	45
2.1. ORIGINALEN ALBUM ITALIJANSKE POLICIJE	45
3. INTERVJU Z MARKOM IN NADO VRHUNEC	50
4. SLEDOVI ILEGALNIH TISKARN V DANAŠNJI LJUBLJANI	55
IV. ZAKLJUČEK	60
V. SEZNAM VIROV IN LITERATURE:	63
VI. PRILOGA:	64

KAZALO SLIK

Slika 1: Razkosanje slovenskega ozemlja	8
Slika 2: Grafičen prikaz obžičene Ljubljane	11
Slika 3: Ročni opalograf	13
Slika 4: Ciklostilni stroj	13
Slika 5: Tiskarna Podmornica	16
Slika 6: Tiskarna Tunel	18
Slika 7: Tiskarna Toneta Tomšiča	19
Slika 8: Tiskarna Tehnika	21
Slika 9: Tiskarna Jama ali Truga	22
Slika 10: Cinkografija	23
Slika 11: Ciklostilni stroj	27
Slika 12: Besedilo, izdelano s pomočjo ciklostila;	28
Slika 13: Kanglica za mleko z dvojnimi dnovi	29
Slika 14: Skrivna luknja v vratih	29
Slika 15: Gospod Vanja Martinčič ob ciklostilu in kamuflažnih predmetih	29
Slika 16: Kamuflažni predmeti	30
Slika 17: Matej Bor - Previharimo viharje	34
Slika 18: Osvobodilna fronta	35
Slika 19: Katoliški Slovenci	35
Slika 20: Fotografija Ljuba Šercerja	36
Slika 21: Fotografija Slavka Šlandra	36
Slika 22: Poziv Slovincem	36
Slika 23: Primer trosilnega lističa	37
Slika 24: Pesem Kominterne	37
Slika 25: Naslovnica Slovenskega zbornika	38
Slika 26: Slovenski zbornik	38
Slika 27: Posebna izdaja Slovenskega poročevalca	39
Slika 28: Glasilo Sokol	39
Slika 29: Dvojezična propustnica	40
Slika 30: Osebna izkaznica	40
Slika 31: Partizanska izkaznica	40
Slika 32: Partizanska izkaznica	41
Slika 33: Izjava	41
Slika 34: Delo	42
Slika 35: Trosilni listič s podobo Josipa Broza Tita	42
Slika 36: Navodila za uporabo orožja	42
Slika 37: Trosilni listič	43
Slika 38: Poziv k orožju	43
Slika 39: Dodatna osebna živilska nakaznica	44
Slika 40: Službena izkaznica	44
Slika 41: Ljudska pravica	44
Slika 42: Originalen italijanski album	46
Slika 43: Vhod v tiskarno	46
Slika 44: Vse pripravljeno za tisk	47
Slika 45: Odprtina v stropu do podstrešne sobice	47
Slika 46: Stavnic	47
Slika 47: Vhodna vrata	48
Slika 48: Žimnice	48
Slika 49: Večnamenski prostor	49

Slika 50: Stroj za tiskanje	49
Slika 51: Radijski aparat	49
Slika 52: Karta z vrisanimi lokacijami ilegalnih tiskarn v Ljubljani	55
Slika 53: Današnja stavba ilegalne tiskarne Cinkografija	55
Slika 54: Prostor, kjer je delovala tiskarna Truga	56
Slika 55: Nekdanji prostori tiskarne Tehnika	56
Slika 56: Spominska plošča na hiši, kjer je bila tiskarna Podmornica	57
Slika 57: Hiša, v kateri je bila skrita tiskarna Podmornica.....	57
Slika 58: Le stena je ločila skrivno tiskarno Toneta Tomšiča od sedeža italijanske policije ..	58
Slika 59: Spominska plošča na pročelju stavbe, kjer je imela sedež policija.	58
Slika 60: Prostor, kjer je nekoč stala tovarna zamaškov, in zraven skrivna tiskarna Tunel ...	59

I. UVOD

Letošnje leto smo se člani zgodovinskega krožka zopet odločili za izdelavo raziskovalne naloge pod okriljem ZPMS, tokrat na temo Povedane, napisane in prebrane zgodbe. Učiteljica nam je predstavila, kaj vse lahko znotraj te teme raziskujemo. Zaradi nekaj predhodnega znanja in že znanih dejstev smo se odločili za ožjo temo ilegalne tiskarne v času okupirane Ljubljane. V lanskem šolskem letu smo se namreč lotili raziskovanja nakaznic ter plačilnih sredstev, s katerimi so Ljubljančani dostopali do dobrin v času okupirane Ljubljane. S tem smo spoznali zgodovinsko ozadje tega časa. Zato smo se s kar nekaj predhodnega znanja, učiteljičine pobude in zaradi lažje dostopnosti virov (smo namreč ljubljanska šol) veliko lažje lotili dela.

Pred začetkom dela (prebiranja kopice literature, raziskovanja pisnih virov, izvedbo intervjuja) smo si najprej začrtali cilj, ki ga želimo doseči.

Naš cilj je bil torej raziskati delovanje ilegalnih tiskarn v Ljubljani med drugo svetovno vojno. Razmišljali smo in si zastavili ključna vprašanja, ki nas bodo do namena našega dela popeljala:

- V kakšnih okoliščinah, kdaj so nastale prve ilegalne tiskarne v Ljubljani?
- S kakšnim namenom, kaj je bil cilj njihovega delovanja?
- Kje so delovale, v kakšnih pogojih?
- Kako so se oskrbovale s potrebnim materialom?
- Kako so tiskali, kakšne in katere tiskovine so nastajale?
- Kako je tisk prišel med ljudi?
- Naša želja je bila, da odkrijemo in si ogledamo izdelke ilegalnih tiskarn.
- Zadali smo si nalogo, da poiščemo kakšno živo pričo, ki je bila povezana z ilegalnim tiskom med drugo svetovno vojno v Ljubljani.
- Zanimivo pa bi bilo videti, ali je na terenu še ohranjen spomin na delovanje ilegalnih tiskarn.

METODE DELA:

Dela smo se lotili tako, da smo najprej v knjižnici in na internetu pobrskali in poiskali različno literaturo, ki bi nam prišla prav. Nato smo se mi, pridni zgodovinarji, lotili temeljitega prebiranja in raziskovanja različnih vsebin o ilegalnih tiskarnah. Seveda smo vse skrbno zapisali. Spoznali smo, da je bilo v času okupacije delo ilegalnih tiskarn zelo pomembno, saj so s tiski, ki so v njih nastajali, ljudi informirali (legalni tisk je marsikaj zamolčal), pozivali k odporu proti okupatorju, hkrati pa tudi zbujali upanje. Tiskali so propagandni material, lažne dokumente, nakaznice, letake, trosilne lističe, časopise, brošure ...

Ko smo pridobili osnovno znanje, smo ga nagradili s terenskim delom:

- obiskali smo Arhiv Republike Slovenije in Muzej novejšje zgodovine Slovenije, kjer smo imeli med drugim možnost, da si ogledamo gradiva, ki so nastala v ilegalnih tiskarnah;
- preko zveze ZZB smo dobili kontakt z gospodom Markom Vrhuncem in njegovo ženo Nušo Vrhunec in z njima opravili intervju;
- odpravili pa smo se tudi na teren in poiskali sledove ljubljanskih ilegalnih tiskarn.

Sledilo je še dokončno urejanje besedil in oblikovanje naloge ter priprava končne predstavitve.

II. TEORETIČNI DEL

V tem delu naloge bomo predstavili zgodovinsko ozadje nastanka ilegalnih tiskarn v Ljubljani in opisali njihov nastanek in delovanje.

1. OKUPACIJA IN RAZKOSANJE DRAVSKE BANOVINE¹

Na Slovenskem se je vojna uradno začela 6. aprila 1941. Dotedanja jugoslovanska oblast v Sloveniji, ki jo je vodil ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen, se je sesula. Ban Natlačen je v danih razmerah ustanovil Narodni svet za Slovenijo. Vanj so se vključili predstavniki različnih slovenskih političnih strank, ki so v razglasu – po 10. aprilu – Slovence pozvali, naj v teh razmerah ne nasprotujejo okupatorju, naj ohranijo mirno kri in dostojanstvo ter naj ne povzročajo dodatnih žrtev. Vendar ta razglas že ob objavi ni imel nobene teže, ker je še isti dan italijanska vojska zasedla Ljubljano. Dan kasneje so si trije okupatorji po načrtu za razdelitev ozemlja, ki so ga pripravili Nemci, razdelili slovensko ozemlje.

Nemci so zasedli Štajersko, Gorenjsko in Mežiško dolino, območje Dravograda, štiri vasi v Prekmurju in severni del Dolenjske, Italijani so zasedli Notranjsko, večino Dolenjske in Ljubljano, Madžari pa Prekmurje.

Slika 1: Razkosanje slovenskega ozemlja

(Vir: <http://vedez.dzs.si>)

1.1. OKUPATORJEVI CILJI

Vsi okupatorji so imeli namen zasedeno slovensko ozemlje priključiti svojim državam. Italijani in Madžari so to storili že leta 1941, Nemci pa priključitve niso izvedli. Že prvi ukrepi so pokazali, da so okupatorji načrtovali popolno uničenje slovenskega naroda, in sicer takoj ali pa v nekaj desetletjih.

¹ Kako do dobrin v okupirani Ljubljani, str. 8–9.

V okviru svoje raznarodovalne politike so okupatorji uvedli različne krute ukrepe; nemški ukrepi so bili najbolj kruti.

Okupatorji so:

- spremenili imena slovenskih krajev,
- slovenski jezik odstranili iz vsakodnevne/javne rabe,
- v šolah uvedli pouk v tujem jeziku, uničevali slovensko kulturo (knjige),
- zaplenili mnoge državne, cerkvene in zasebne nepremičnine ter umetnine.

Mnogi Slovenci so zaradi strahu in nasilnega ravnanja Nemcev pobegnili v Ljubljansko pokrajino, ki so jo skupaj z Ljubljano okupirali Italijani.

1.1.1. ITALIJANSKI OKUPACIJSKI REŽIM²

Italijani so bili v odnosu do slovenskega prebivalstva sprva veliko bolj mili in popustljivi, še posebej v primerjavi z Nemci. Kasneje se je izkazalo, da je šlo le za pristop in taktiko, s katero so si želeli pridobiti naklonjenost slovenskega prebivalstva, kar jim je začasno uspelo.

Italijanska okupacijska oblast je dovoljevala:

- delovanje slovenskih kulturnih in izobraževalnih ustanov (univerzo, šole, gledališča, sodstvo in upravo),
- uporabo slovenskega jezika; tako se je v vsakdanjem javnem življenju uveljavila dvojezičnost.

Dvojezičnost v upravi, italijanščina kot šolski predmet in pomožne organizacije fašistične stranke naj bi postopoma pripeljale do poitalijančenja pokrajine

Okupatorji niso čakali, svoje načrte so hitro uresničevali: Italijani so 3. maja že priključili zasedeno območje h Kraljevini Italiji. V Ljubljano so vkorakale italijanske čete.

Lucija Urank

---

² Kako do dobrin v okupirani Ljubljani, str. 10.

2. LJUBLJANSKA POKRAJINA IN Z NJO LJUBLJANA, PRIKLJUČENA K ITALIJI³

3. maja 1941 je bila Ljubljanska pokrajina priključena k Italiji. Oblast v njej je vodil visoki komisar, odgovoren predsedniku italijanske vlade in Mussoliniju, v pomoč pa naj bi mu bila konzulta.

Ljubljana je postala sedež pokrajine in največja postojanka v njej, sedež okupatorjevih oblasti. Visokemu komisarju je bilo podrejeno kraljevo policijsko ravnateljstvo (kvestura) z več komisariati javne varnosti in okoli 700 agenti, ki so kot specialna policija delovali le v Ljubljani. V Ljubljani je deloval tudi urad obveščevalnega centra fašistične policije OVRA. Oblasti so pospešeno uvajale fašistični sistem in raznarodovalno politiko.

Kljub velikemu pritisku okupatorja pa se prebivalci Ljubljane niso vdali. Istega dne, ko je bil Hitler v Mariboru, so se v Ljubljani na pobudo Komunistične partije Slovenije zbrali predstavniki komunistov, krščanskih socialistov, levega krila Sokolov in kulturnih delavcev ter ustanovili Osvobodilno fronto. V njene mreže na terenu se je vključevalo vedno večje število Ljubljančank in Ljubljančanov. Svojo pripadnost OF so pokazali z različnimi akcijami. Med drugim so tudi tiskali in izdajali skrivni odporniški tisk, oddajal je radio Kričač, organizirali so sanitetno službo, zbirali socialno pomoč za zapornike in družine partizanov, številnim so priskrbeli lažne dokumente ...

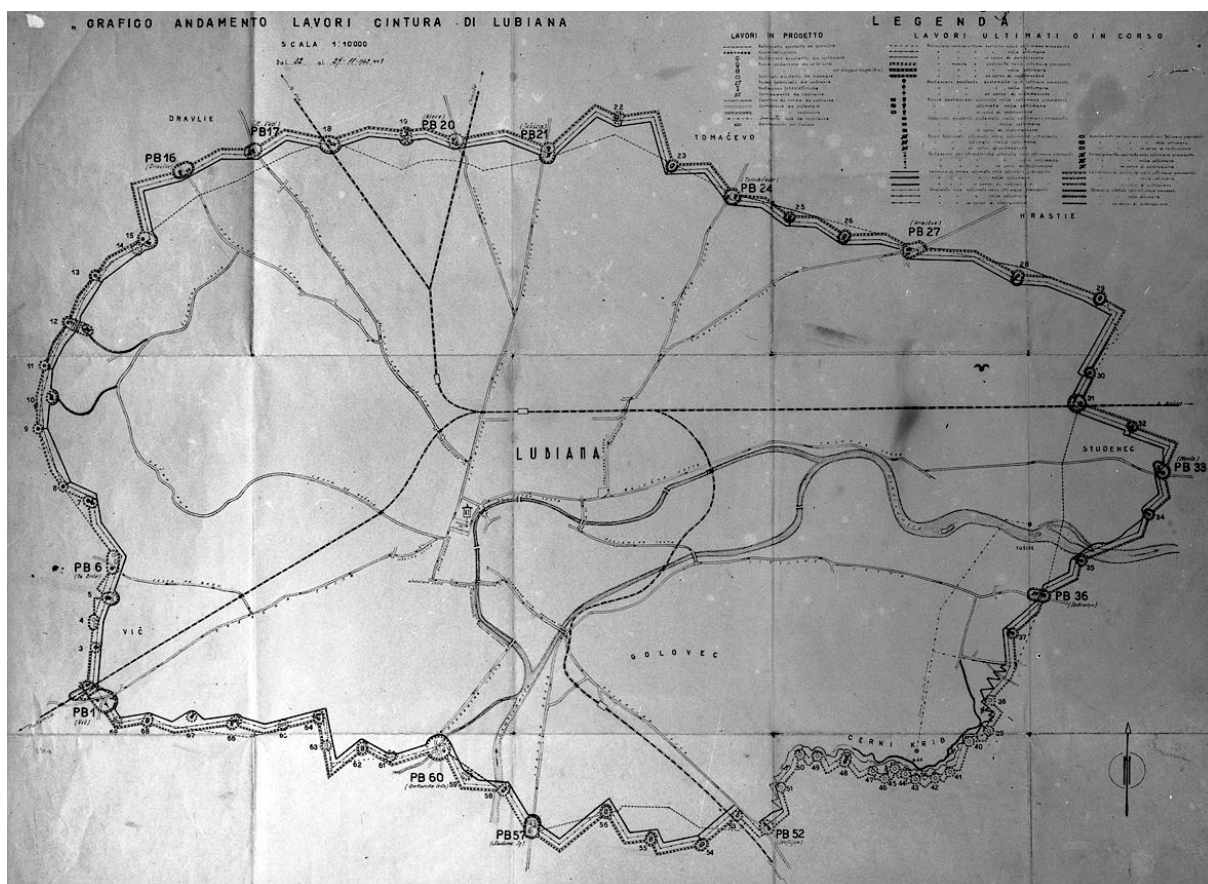
Kljub veliki vojaški moči okupator v Ljubljanski pokrajini ni bil zadovoljen z razmerami, zato je iskal različne načine in sredstva, s katerimi bi zatrl odpor.

---

³ Kako do dobrin v okupirani Ljubljani, str. 12–14.

2.1. LJUBLJANA ZA ŽICO⁴

V začetku leta 1942 je Ljubljana postala neke vrste taborišče. Konec januarja 1942 je general Mario Robotti ukazal zgraditi obrambni pas okoli Ljubljane. Ta naj bi branil mesto pred partizanskimi napadi in uporom v mestu, hkrati pa pretrgal vezi med Ljubljano kot središčem odpora s partizanskimi enotami v njenem zaledju.

Slika 2: Grafičen prikaz obžičene Ljubljane
(Vir: Šorn, 2007, str. 46)

Namen je bil tudi preprečiti prenašanje sporočil, prehajanje ljudi in prenos materiala iz glavnega mesta, kjer je bilo vodstvo OF, do partizanskih enot, ki so se ustanovljale in delovale že po vsej Sloveniji

Ljubljano so tako spremenili v največje vojno taborišče v Evropi. Z gradnjo so začeli 19. februarja 1942, 23. februarja pa je bilo mesto že obdano z bodečo žico. Zgradili so še več utrd, bunkerjev, stražarnic, reflektorskih postaj,

⁴ Lukež, Kos: Ljubljana 1170 dni v žični zapori, str. 4–14.

položajev in plotov. Ves čas, do italijanske kapitulacije, so zaporo dopolnjevali, utrjevali in prestavljali. Ob žični zapori je stražilo okoli 1300 vojakov ter okoli 400 karabinjerjev, finančnih stražnikov in obmejnih miličnikov, ki so ob prehodih pregledovali ljudi in nadzorovali zaporo.

Ob 15. uri istega dne, ko so Ljubljano obkrožili z žično mrežo, je začela veljati prepoved izhoda iz mesta. V mesto so smeli skozi enajst prehodov na glavnih cestah samo dobavitelji in ljudje, ki so imeli take javne službe, da je bil njihov odhod utemeljen, a so morali na nadzorovanih prehodih pokazati osebni dokument.

Zapora mesta naj bi bila, po besedah okupatorskega generala Orlanda, tako popolna, da niti miš ne bi mogla skozi. A iznajdljivi aktivisti so kljub vsemu našli mnoge poti in načine za ilegalno prehajanje.

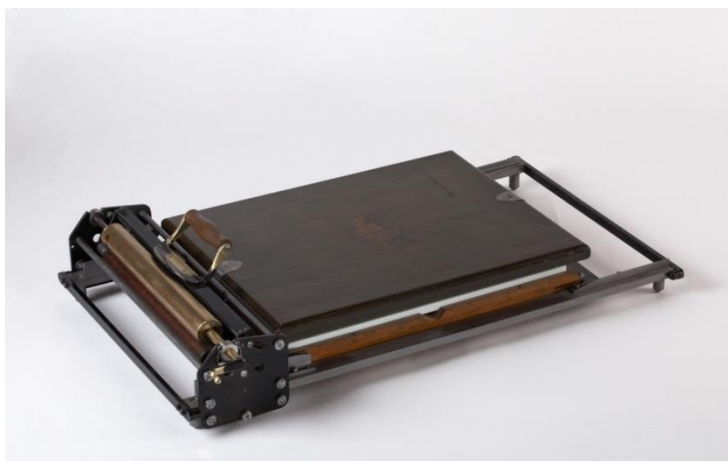
Sandi Omeradžić

V takšnih razmerah so v Ljubljani začele delovati številne ciklostilne tehnike in ilegalne tiskarne.

3. SKRIVNE TISKARNE KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE V LJUBLJANI⁵

Zaradi prepovedi komunistične partije so bili časopisi, revije in knjige tiskane v tujini, predvsem v Avstriji, vendar se je tisk pogosto prenašal toliko časa, da je izgubil svojo aktualnost ali pa se je izgubil na poti. Posledično so komunisti hoteli ustvariti svoje razmnoževalnice kar doma.

Takrat so večinoma v Ljubljani in njeni okolici delovale različne razmnoževalnice, skrbno skrite pred oblastmi, v strogi zaupnosti, torej ilegalno. Uporabljali so več načinov razmnoževanja. Med leti 1929 in 1930 so v Črni vasi uporabljali opalograf.⁶

Slika 3: Ročni opalograf

(Vir:<http://www.europeana.eu/portal/record/08545/24906F674F067812D88AD0B4461B9731B55E6DC5.html>)

Bolj razširjeni so bili ciklostilni stroji.

Slika 4: Ciklostilni stroj

(Vir:http://giskd2s.situla.org/TMS_Podatki/56917.jpg)

⁵ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 2–11.

⁶ Opalograf - priprava za razmnoževanje odtisov s plošče iz opalovega stekla.

Po letu 1932 so jih uporabljali na različnih lokacijah, za razmnoževanje letakov, komunistične literature in drugih publikacij (časopisi Rdeči prapor, Rdeči signali in Slovenski poročevalec – prvič izšel julija 1938).

Centralni komite Komunistične partije Slovenije (v nadaljevanju CK KPS) je v želji, da okrepi svoj tisk, ustanovil poseben oddelek – partijsko tehniko. V njej so bili preverjeni in predani komunisti. Usmerjal jo je Tone Tomšič.

Svojo prvo tiskarno so vzpostavili februarja 1940 v podstrešni sobici pri Albinu Novaku v Tacnu, tedanjem predmestju Ljubljane. Tam so na ročnem tiskarskem stroju do novembra 1940 natisnili dve številki Dela (glasilo CK KPS), brošuro Šestdesetletnica Stalina ter nekaj drugih komunističnih gradiv. Pri delu so pomagali tudi Edvard Kardelj, Tone Tomšič, Boris Kraigher in drugi. Zaradi nevarnosti odkritja tiskarne so stroje in druge potrebščine prepeljali na dve drugi lokaciji

Iz skrivnih tiskarn in razmnoževalnic v Ljubljani je tisk preko skladišč in javk potoval po vsem slovenskem ozemlju in še celo v Zagreb ter Trst.

Razširjenost komunističnega skrivnega tiska v Sloveniji dokazujejo policijske obtožnice.

V skrivnih tiskarnah so poleg lepakov, letakov, glasil Delo, Slovenski poročevalec ter Ljudska pravica izhajale tudi številne knjige in brošure (med njimi tudi dela Marxa in Engelsa).

Ko sta Ljubljano zasedli italijanska in nemška vojska, so morale tiskarne KP delovati še bolj skrivno.

Vodstvo KPS se je namreč zavedalo, kako pomemben je tisk za odpor in spodbudo ljudi k odporu ter da je nujno čim bolj razpresti mrežo ilegalnega tiska (za širjenje ideje odpora in boja proti okupatorju).⁷

Ves čas, posebej pa po aprilu 1943, ko v Ljubljani skrite tiskarne niso mogle več delovati, so postale zelo pomembne gibke ciklostilne razmnoževalnice, ki so brez premora obratovale tudi v najhujših časih. Strojčke so skrivoma prenašali po mestu in delali v zasebnih stanovanjih, ki so bila razpršena po celem mestu. To je zahtevalo dobro organizacijo in veliko požrtvovalnost ljudi. Zelo pomembno je bilo, da je tisk redno prihajal med ljudi, saj je to v njih vzbujalo upanje v narodnoosvobodilno gibanje in dvigalo bojno zavest. Seveda pa so razkrili tudi tiste prave namene okupatorjev in pridobivali nove borce. Komunistična partija je narodnoosvobodilnemu gibanju dala

---

⁷ Močnik, Partizanski tisk, str. 110.

na voljo vse svoje tiskarske naprave, ljudi in skrivne zveze. Svojo tehniko je preimenovala v Centralno tehniko, katere središče je bila do kapitulacije Italije Ljubljana.

Prej partijska tehnika, sedaj preimenovana v Centralno tehniko KPS⁸, je vključevala poleg drugih tudi oddelke, katerih delovanje je bilo povezano z ilegalnim tiskom:

- dokumentarni (v njem so ponarejali okupatorjeve dokumente),
- gradbeni (njegovi člani so gradili skrivališča za ciklostilne tehnike in tiskarne),
- nabavni (skrbel je za oskrbo z materialom).

Takoj po okupaciji so v Ljubljani delovale ciklostilne tehnike.

Že konec aprila 1941 so razmnožili letak, s katerim je KPS pozvala v boj proti okupatorju, maja 1941 pa prvo številko Slovenskega poročevalca. Izhajal je nepretrgoma, vso vojno. V njem so objavljali različne informacije ter smernice za delo aktivistov OF.

Helena Vreg se spominja:

»Še prav dobro pomnim tisti prvi izvod, ki je bil kakor ptica lastovica, ki oznanja pomlad. Do tedaj so mi samo pripovedovali o osvobodilnem boju, ko pa sem držala v rokah tisti kos ciklostilnega papirja, me je prešinilo novo spoznanje. Dejala sem si: Res je, vse je res! Tiskajo, zbirajo se in organizirajo, upirajo se ... To je bil pogled v nov svet.«⁹

Slovenski poročevalec je samo v Ljubljani (po načelu »Prečitaj in daj naprej«) bralo okoli 50 000 ljudi. Preko kurirske mreže in s ponatisi drugih lokalnih skrivnih tiskarn je bil sčasoma dosegljiv na vsem slovenskem etničnem ozemlju.¹⁰

Potrebe po tisku pa so bile vedno večje, zato je Centralna tehnika začela z organiziranjem delovanja ilegalnih tiskarn (te so lahko tiskale v večjih nakladah, saj so tiskali na tiskarskih strojih)¹¹

Člani Centralne tehnike so se povezali z grafičnimi delavci v legalnih tiskarnah.¹²

Ti so v legalnih tiskarnah skrivaj tiskali za njih ali pa so pomagali opremljati ilegalne tiskarne. V Ljubljani jih je med letoma 1941 in 1943 delovalo kar šest.

⁸ Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, str. 14–15.

⁹ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 10.

¹⁰ Močnik, Partizanski tisk, str. 40.

¹¹ Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, str. 15.

¹² Te tiskarne so bile tiskarna Slovenija, Hrovatinova tiskarna, tiskarna bratov Tuma v Mostah, Blasnikova tiskarna ter izdelovalnica žigov Cirila Sitarja.

3.1. TISKARNA PODMORNICA – Cesta na Brdo 95¹³

CK KPS je na obrobju Ljubljane (ob cesti na Brdu pri Vrhovcih) poleti 1941 kupil hišo. Pod prizidkom hiše so v tleh izkopali manjše zaklonišče (3 m x 2,5 m, višine 1,8 m), ki je služilo kot tiskarna. Velikost prostora je bila 8 m². Vhod v tiskarno je bil narejen v tleh stranišča prizidka (straniščna tla so se odmaknila po tračnicah). Pogoji za delo so bili izredno slabi. Voda je pronicala skozi stene zaklonišča, zato je bil prostor vlažen in nezdrav. Delo v njej je bilo zelo naporno.

Slika 5: Tiskarna Podmornica

(Vir: <http://www.sneznik.net/wp-content/uploads/2012/05/diplomska-naloga.pdf>)

Izjava Slavka Krušnika, takrat vajenca za tiskarskega strojnika:

»Šele sedaj sva spoznala, zakaj je tiskarna dobila ime Podmornica: za dne se je v prostoru nabralo toliko vode, da jo je bilo treba zajemati z vedrom in zlivati v bližnje stranišče, seveda le takrat, ko to ni bilo nevarno /.../. Če je ostal kruh v tiskarni nad osem ur, ni bil več užiten.«¹⁴

Za prikrivanje tiskarne so v zgornjih prostorih namestili mizarsko delavnico. V tiskarni Podmornica so delali izurjeni tiskarski delavci. V prostor so napeljali električno in opozorilno luč. V kotu je bil zračnik.

¹³ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 12–15.

¹⁴ Prav tam, str. 13.

Tiskarski stroj »tigl« so kupili v podjetju Papirocel v Šiški, ostalo opremo pa so priskrbeli grafični delavci ljubljanskih tiskarn.

Konec septembra leta 1941 se je v hišo naselil mizar Anton Bizjak z družino. Mizaril je predvsem zato, da bi prikrikl dovoz in odvoz gradiv. Njegova žena Pepca pa je tiskarjem kuhala, stražila in prinašala rokopise, vzdrževala pa je tudi stike s Centralno tehniko.

Prvi tiski so bili narejeni septembra 1941.

Ko so Italijani februarja 1942 postavili okoli Ljubljane bodečo žico, je tiskarna Podmornica sicer ostala izven nje, vendar le približno 100 metrov stran od nje in od strogo nadzorovanega prehoda. Za nameček so Italijani postavili v bližini, na nizkem gričku, še reflektorsko opazovalnico. Delo v tiskarni in dostop do nje ter vsi stiki so bili tako skrajno oteženi, zato so takoj začeli iskati novo lokacijo. Dan po tem, ko so Italijani iz maščevanja požgali več hiš in ustrelili 14 ljudi na Brdu, so tiskarno že preselili na novo lokacijo – pod kovačijo Lojzeta Erbežnika v Kozarjah. Na tej lokaciji je tiskarna obratovala do februarja 1943, ko so jo zaradi suma izdaje preselili v bližino vodstva osvobodilnega gibanja v Dolomite. Tam so tiskarno, ki je bila šele pripravljena za delo, čez mesec dni odkrili italijanski vojaki ter jo uničili.

V tiskarni je bilo skupaj na obeh lokacijah v približno 18 mesecih natisnjeno 31 različnih tiskov: tri številke Dela (500 izvodov), pet številke Osvobodilne fronte (6000 izvodov), prva številka Delavske novosti (6000 izvodov), žepna knjiga pesmi Mateja Bora – Previharimo viharje (5000 izvodov), sedem brošur, dvanajst različnih letakov (po naročilu CK KPS in IO OF ter glavnega poveljstva slovenskih partizanskih enot), sliki narodnih herojev Slavka Šlandra in Ljuba Šercerja. V tiskarni je bilo tako skupaj natisnjenih 30 000 izvodov.¹⁵

3.2. TISKARNA TUNEL – Emonska cesta 2¹⁶

Za razliko od ostalih tiskarn je bila tiskarna Tunnel postavljena skoraj v središče Ljubljane. Uredili so jo stanovanju Jakoba Kranjca na Emonski cesti 2, in sicer tako, da so prezidali njegovo spalnico in uredili skrivni prehod. Ker je bila ozka in dolga, so jo poimenovali Tunnel. Opremili so jo s tiskarskim strojem »Boston«, ki so ga poprej zaplenili plavogardistom, ki so v Wolfovi ulici tiskali svoje glasilo. Odnegli so jim tudi

¹⁵ Močnik, Partizanski tisk, str. 110.

¹⁶ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 16 –19.

črke in 130 kg papirja. Čeprav je niso nikoli odkrili, je tiskarna delovala le pol leta. Težko je bilo namreč neopazno dostavljati papir in odvažati gradiva. V tem času pa je bila zgrajena tudi bolje opremljena tiskarna Tone Tomšič.

V tiskarni so v pol leta natisnili 15 različnih tiskov, med drugim dve številki Dela, posebno izdajo Slovenskega poročevalca ob smrti Toneta Tomšiča, dve številki Osvobodilne fronte ...

Bolj kot po tiskanju gradiv (glasila in časopisi) je tiskarna Tunnel znana po ponarejanju obrazcev italijanskih prepustnic in osebnih izkaznic. Kliše¹⁷ zanje so dobili iz klišarne Jugografika, kjer jih je naročal okupator. Te obrazce je potem dokumentarna tehnika¹⁸ opremljala z lažnimi podatki in ponarejenimi žigi ter podpisi.

Slika 6: Tiskarna Tunnel

(Vir: <http://www.sneznik.net/wp-content/uploads/2012/05/diplomska-naloga.pdf>)

3.3. TISKARNA TONETA TOMŠIČA – Šubičeva ulica 3¹⁹

Postavili so jo predvsem za tiskanje brošur in kasneje se je razvila v najboljšo tiskarno, ki je dosegla največje število tiskov in bila tudi najbolj kakovostna, merila se je celo z javnimi tiskarnami.

Napravili so jo v dvoriščnem poslopju Šubičeve ulice št. 3. Postavljena je bila zelo

¹⁷ Po SSKJ je kliše »na osnovi risbe ali fotografije narejena, navadno kovinska plošča za tiskanje slik«.

¹⁸ Dokumentarna tehnika je bila poseben oddelek Centralne tehnike »partizanski konzulat«, ki se je ukvarjal le s ponarejanjem listin in je deloval na različnih mestih v Ljubljani. Zaposloval je risarje, fotografe, tiskarje, izdelovalce žigov, posnemovalce pisav ...

¹⁹ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 20–22.

blizu sedeža italijanske policije v Ljubljani, njuni dvorišči je ločil le zid, ki so ga nadzirali gradbinci gradbenega oddelka Centralne tehnike KPS in tako prikrili gradbena dela za tiskarno.

Slika 7: Tiskarna Toneta Tomšiča, MNZS

Poslopje je dobil v najem Milan Škerlavaj – Petrač, nekaj časa vodja Centralne tehnike. V poslopiju so uredili gradbeno pisarno, skladišče s pisarniškim materialom in knjigoveznico.

Delavci gradbenega oddelka Centralne tehnike so knjigoveznico pregradili z zidom in tako dobili nov prostor. Vanj se je dalo splaziti skozi lino v steni, ki so jo zapirala vratca. Skrita so bila za polico za papir.

V stropu so kasneje naredili odprtino, ki je vodila v majhno podstrešno sobico, v kateri je bila risalnica

Vsi v knjigoveznici, skladišču in gradbenem podjetju so bili povezani s Centralno tehniko, ki je dobro prikrivala tiskarno, odvoz in dovoz gradiva ter gibanje delavcev. V tiskarni Slovenija so kupili tiskarni stroj »amerikanko« in ga sami predelali na električni pogon. Hrup, ki ga je predelani stroj povzročal, so zadušili z leseno lopo in stekleno volno.

Stroj je obratoval tudi do 16 ur dnevno in porabil precej elektrike, zato so, da bi prikrili veliko porabo, v knjigoveznico postavili stroj, ki pa so ga pognali le občasno (električne števec so seveda nadzorovali).

Tiskarna je začela delovati v avgustu 1942. Za tiskarno so delali delavci

knjigoveznice, vzdrževali so zveze, v triciklu z dvojnimi dnom so odvažali tiske, skrbeli so za prehrano tiskarjev ...

Med delavci je znan risar je bil arhitekt Vlasto Kopač.²⁰

Februarja 1943 je policija prejela izdajalsko poročilo: »V hiši na Šubičevi ulici 3 so in vanjo prihajajo komunisti.« Preiskali so knjigoveznico. Tiskarne sprva niso našli, aretirala pa je vse delavce knjigoveznice na podlagi najdenega tipkopisa in odpadnega papirja iz tiskarne. Po petnajstih dneh je policija iz aretiranih prejela veliko sumljivih znamenj in ob ponovni preiskavi, 10. marca 1943, je odkrila tiskarno. V sedmih mesecih delovanja je tiskarna natisnila 7 brošur, tretjo in peto številko Dela, dve številki Slovenskega poročevalca, štiri letake in 1800 izvodov živilskih nakaznic. Po vojni so tiskarno obnovili, a so jo potem podrli. Danes je tam spominska plošča.

3.4. TISKARNA TEHNIKA²¹

Gradbinci Centralne tehnike so prostor zanjo naredili v jami za lesne odpadke v mizarski delavnici. To je junija 1942 najel Janez Ovsenik. Jamo so zabetonirali in zazidali lino, ki je gledala na dvorišče. Vhod je bil urejen skozi vodovodni jašek, zračenje pa skozi dimnik. V skrivališče so napeljali električni tok in opozorilno luč. Sprva je tam delovala ciklostilna razmnoževalnica, kasneje pa so tja postavili »tigel« na nožni pogon. Tiskati so začeli okoli 10. avgusta.

Mizarski delavci (bili so sami komunisti) so tudi v tej mizarski delavnici delali bolj zato, da so prikryli delovanje tiskarne, jo varovali, dovažali materiale in odvažali tisk ter skrbeli za tiskarje.

---

²⁰ Vlasto Kopač, slovenski arhitekt, Plečnikov učenec, grafični oblikovalec glasil OF, ilustrator in planinec. Od leta 1938 je bil član KPS. Oktobra 1943 ga je aretirala domobranska politična policija. Od januarja 1944 je bil zaprt v taborišču Dachau.

²¹ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 23–24.

Slika 8: Tiskarna Tehnika

(Vir: <http://www.sneznik.net/wp-content/uploads/2012/05/diplomska-naloga.pdf>)

Tehnika je bila prva tiskarna, ki so jo sovražniki odkrili (septembra 1942). Janez Ovsenik, takratni najemnik mizarske delavnice, o odkritju pripoveduje: »Vojak je s krampom odtrgal zarjavele križe. Zid se je podrl, zazijala je luknja in vojaki so zmagoslavno zakričali. Nekdo je segel vanjo in potegnil na svetlo šop letakov /.../.²²

Obratovala je mesec in pol in v tem času so natisnili 4 letake, četrto številko Dela, in sicer v nakladi 3000, ki pa je ob odkritju padla v roke sovražniku.

3.5. TISKARNA JAMA ALI TRUGA - Pod Ježami 17²³

Skrivališče zanjo so delali delavci gradbenega oddelka Centralne tehnike od poletja 1942 dalje. Naredili so ga v mizarski delavnici mojstra Alojza Jevnikarja v samotnem poslopju ob stiku dolenske in južne železnice. Pod sušilnico lesa so skopali jamo, vanjo postavili tiskarski stroj »Feniks«, ki so ga kupili v tiskarni Slovenija, in jo ponovno zazidali. Vhod vanjo je bil skriven in se je odpiral s posebnim mehanizmom. Robove vhoda so prekrili s cevmi sušilne naprave. Na skladiščem so naredili veliko skladovnico svežega lesa. V notranjosti so uredili prezračevanje, napeljali elektriko in namestili opozorilno luč.

²² Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 24.

²³ Prav tam, str. 25.

Slika 9: Tiskarna Jama ali Truga

(Vir: <http://www.sneznik.net/wp-content/uploads/2012/05/diplomska-naloga.pdf>)

Tiskarna je dobila takšno ime po jami, v kateri je delovala, pa tudi po krstah (trugah), ki so jih v mizarski delavnici izdelovali.

Delovala je kratek čas. Decembra 1942, ob ti. božičnih racijah, so italijanski vojaki zajeli kurirja, ki je iz tiskarne v vozičku peljal tisk na javko.²⁴ Mojster Jevnikar je vse to od daleč opazoval in o dogodku obvestil vse, ki so imeli kakršnokoli zvezo s tiskarno. Italijani so še isti dan preiskali Jevnikarjevo delavnico, a niso našli ničesar in nikogar. Šele po daljšem iskanju so odkrili vhod v tiskarno in zajeli vse tiske.

---

²⁴ Javka je bila tajno mesto za vzdrževanje zvez med (med tiskarno in zaledjem).

3.6. CINKOGRAFIJA IN TISKARNA NA KODELJEVEM ²⁵

Centralna tehnika je KPS je moral zaradi poostrenega okupatorjevega nadzora javnih tiskarn, od koder so dobivali klišeje, ustanoviti lastno cinkografijo.

Slika 10: Cinkografija

(Vir: <http://www.sneznik.net/wp-content/uploads/2012/05/diplomska-naloga.pdf>)

Prve neuspele poskuse izdelave klišejev so naredili v Dravljah, od oktobra 1941 do avgusta 1942 pa je v svoji zasilni delavnici klišeje na svojem domu v Gerbičevi ulici izdeloval Zlatko Močnik.

Skrivališče za ciklotiskarno je kasneje v svoji nedokončani hiši na Kodeljevem dovolil narediti Milan Škerlavaj – Petrač. V njej je Zlatko Močnik od avgusta 1941 do aprila 1942 izdelal okoli 850 klišejev.

Zlatko Močnik o njej pripoveduje:

»Bunker je bil narejen pod kletnimi prostori /.../, in sicer 5 m pod nivojem zemlje. Velik je bil približno 4 x 2,5 metra, visok pa kakšna 2,5 metra. Prvi vhod je bil napravljen tako, kot so običajno v tleh napravljene odprtine za ure za merjenje porabe vode /.../. Z vrtenjem kolesa za zapiranje vode se je premaknila betonska plošča in si se skozi odprtino po lestvi spustil v ozek hodnik, dolg približno 4 metre. Na koncu tega hodnika je bil bunker. /.../ Bunker je bil zelo lepo urejen /.../. Že med zidavo smo razmišljali, kako bi preprečili, da se hlapi solne in kositrne kisline ne bi vpijali v

²⁵ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 26 –27.

betonske stene. Odločili smo se, da bomo vse stene in strop obložili z belimi keramičnimi ploščicami /.../. Na tleh je bila posebna izolacijska snov proti vlagi in mrazu, čez pa položen linolej. Kljub temu pa je bilo delo v bunkerju zelo naporno in nezdravo /.../. Precej časa je minilo, da smo uredili ventilacijo /.../. V začetku sem uporabljal plinsko masko, da sem sploh lahko delal.»²⁶

Januarja 1943 so v skrivališče prenesli še tiskarski stroj iz tiskarne Tunel. Na njem so tiskali živilske nakaznice in obrazce okupatorjevih izkaznic.

3. aprila 1943 je italijanska policija vdrla v hišo in odkrila skrivališče, aretirali pa so tudi delavce v njej in jih obsodili na zapor, nato pa so jih odpeljali v Italijo.

3.7. O POMENU SKRIVNIH LJUBLJANSKIH TISKARN²⁷

Z odkritjem cinkografije in tiskarne na Kodeljevem ter tiskarne Toneta Tomšiča je propadla še zadnja izmed šestih ljubljanskih skrivnih tiskarn.

Delovale so od septembra 1941 do aprila 1943 in v tem času natisnile ogromno gradiva:

- 5 številik (8 izdaj) Dela,
- 6 številik (7 izdaj) osrednjega glasila OF – Osvobodilna fronta,
- 3 številke informacijskega vestnika OF Slovenski poročevalec,
- 2 številki sokolske skupine OF Sokol v borbi za svobodo,
- 1 številko vestnika Delavska enotnost.²⁸

Vsega skupaj 17 številik 5 časopisov na skupno 309 straneh. Poleg tega pa še:

- 15 brošur na skupno 376 straneh,
- 24 letakov in lepakov,
- veliko različnih obrazcev, trosilnih lističev in parol.²⁹

Število vseh njihovih tiskov je ocenjeno na 1 970 000 izvodov.

V njih je delalo 12 strokovnih tiskarskih delavcev in veliko drugih sodelavcev.

Njihovi izdelki so bili lepo izdelani in opremljeni.

S koncem delovanja teh tiskarn partizanski tisk ni prenehal. V manjšem obsegu so ga (kot tudi že prej) tiskali v javnih tiskarnah in ga razmnoževali v skrivnih ciklostilnih in

²⁶ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 26.

²⁷ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 27–28.

²⁸ Močnik: Partizanski tisk, str. 110.

²⁹ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 29.

drugih razmnoževalnicah. Med javnimi tiskarji so bili tudi bratje Tuma, ki so imeli svojo tiskarno v Zeleni jami.

Ostoj Tuma pripoveduje:

»Za nekaj časa smo postali prava državna tiskarna za izdajo vrednostnih papirjev. Tako smo natisnili že omenjene obveznice partizanskega poveljstva v dveh barvah /.../. Nadaljevali smo že s pravimi bankovci. To je bila velikanska serija bonov v apoenih po 10 000, 5 000, 1 000 in 500 lir /.../. Tega smo natisnili toliko, da je doseglo neverjetne milijonske vrednosti /.../. Partizanske obveznice in te obveznice smo tiskali v prvi polovici leta 1942. V drugi polovici leta 1942 smo dobili nalogo, da tiskamo še obveznice oziroma bone po 50 in 100 lir /.../. Osnutke za te pa je narisal inž. arh. Vlasto Kopač /.../.«³⁰

V vsej vojni je tako v Ljubljani izhajalo:

- 23 skrivnih časnikov in časopisov (mnogi so izšli le enkrat, dvakrat, ves čas vojne pa je izhajal Slovenski poročevalec),
- 73 brošur,
- 174 letakov in lepakov,
- številni obrazci in trosilni lističi.

Zakaj je bilo ob začetku vojne središče ilegalnega tiska v Ljubljani?³¹

V njej je bil v tem času središče in vodstvo narodnoosvobodilnega boja. Ko je bilo jeseni 1942 osvobojeno prvo ozemlje na Notranjskem, Kočevskem in Dolenjskem, se je vodstvo tja preselilo in tam je začel delovati tudi ilegalni tisk in nekatere ciklostilne tehnike.

Pomen partizanskega tiska:

- dajal je oporo narodnoosvobodilnemu boju,
- bil je oglaševalec nastajajoče slovenske državnosti, pa tudi vere v nov, boljši, pravičnejši svet,
- obveščal je ljudi,
- jim dajal moralno oporo,
- krepil narodno zavest,
- bil del kulturnega gibanja, ki je zraslo v upor. ³²

Tinkara Majcen, Ana Bregar, Lana Lah

³⁰ Kos: Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940-1943, str. 28.

³¹ Močnik, Partizanski tisk, str. 110.

³² Močnik, Partizanski tisk, str. 58.

III. EMPIRIČNI DEL

Naše raziskovalno delo, delo z zgodovinskimi viri, smo zbrali v tem delu naloge. Tu bomo skušali podati odgovore na naša vprašanja, ki smo si jih zastavili na začetku.

Do njih smo prišli z iskanje informacij na več načinov:

- obiskali smo Muzej novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani,
- ravno tako Arhiv Republike Slovenije,
- izvedli intervju z gospodom Markom Vrhuncem in
- se odpravili na teren ter poiskali lokacije, kjer so med vojno delovale ilegalne tiskarne.

1. OBISK MUZEJA NOVEJŠE ZGODOVINE SLOVENIJE

Namen našega obiska je bil, da si ogledamo naprave, s pomočjo katerih je potekalo razmnoževanje tiska, kamuflažne predmete, s pomočjo katerih je tisk prihajal med ljudi (ali pa so ga skrivali doma), in gradiva, ki so v ilegalnih tiskarnah in ciklostilnih tehnikah nastala. Vsi zapisi so nastali na podlagi naših opažanj in razlag zaposlenih v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije (v nadaljevanju MNZS). Obisk smo seveda zabeližili tudi s fotografijami.³³

1.1. NASTAJANJE ILEGALNIH TISKOV³⁴

V kakšnih okoliščinah se je ilegalni tisk v Ljubljani pojavil?

V času med leti 1941 in 1945, ko je bilo slovensko ozemlje okupirano in je politično ter gospodarsko trpelo za krutimi režimi okupatorjev, je bilo v porastu število ilegalnih tiskarn. Namen njihovega delovanja je bil, da svojo idejo po organiziranem odporu širijo med ljudi, jih usmerjajo in skrivno pokažejo nezadovoljstvo nad političnimi razmerami. V času, ko so bili nasprotniki okupacijskega režima nemudoma aretirani in kruto kaznovani, je bila beseda (seveda skrivno natiskana – neznani avtor, torej nihče, ki bi ga kaznovali) glavno orožje v boju proti okupatorju. Delovanje in delo ilegalnih tiskarn je bilo do potankosti organizirano in precizno opravljeno. Njihova

³³ Vse slike je v muzeju fotografirala učenka Lucija Urank.

³⁴ Povzeto po pripovedi gospoda Vanje Martinčiča.

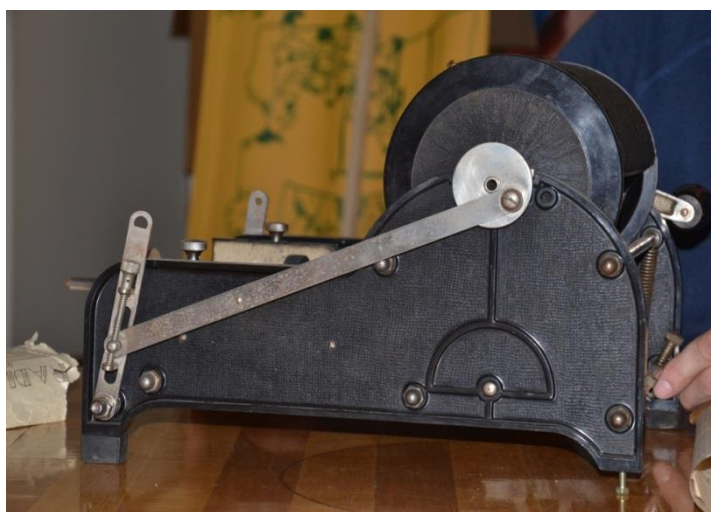
lokacija je bila izredno pomembna – biti je morala čim manj opazna in po ničemer ni smela izstopati. Veliko ljudi je skrbelo za to, da so tiskarne sploh lahko delovale in da so lahko tisk raznašali med ljudi. Delo je bilo tvegano. Kogar je italijanska straža/policija odkrila, je kruto kaznovala in z mučenjem pridobila ostale morebitne podatke, ki bi vodili do lokacij ostalih ilegalnih tiskarn. Zaradi nenehne nevarnosti je bilo vse tiskanje in razširjenje del (člankov, letakov, trosilnih lističev, propagandnega materiala, nakaznic ...) opravljeno v strogi tajnosti, predaje tiska na javkah pa so spremljala najrazličnejša gesla, ki so dokazala, da "imaš zveze" in nisi "vsiljivec".

Na tisk in razmnoževanje gradiv se je bilo potrebno pripraviti. Predpripravo za tiskanje so opravile tehnike.

Centralna tehnika KPS, ki je v Ljubljani organizirala ilegalni tisk, je imela več oddelkov:

- dokumentni (skrb za ponarejanje okupatorjevih dokumentov),
- nabavni (oskrbovanje z materialnimi sredstvi za čas osvobodilnega gibanja),
- gradbeni (gradnja različnih skrivališč za npr. ilegalne ciklostilne tehnike in tiskarne),
- radijski (radio Kričač – ilegalna postaja OF),
- pirotehnični (dobava pirotehnike ipd.).

Tisk je nato potekal v tiskarnah.

Slika 11: Ciklostilni stroj, MNZS

Gradiva so nastajala na dva načina:

- razmnožena s ciklostilom,
- natisnjena na tiskarskih strojih.

Trosilne lističe (npr. OF, Smrt fašizmu) so naredili tudi s pomočjo tiskalnikov iz gume (podobno štampiljki). Namazati jih je bilo treba z barvo in narediti odtis.

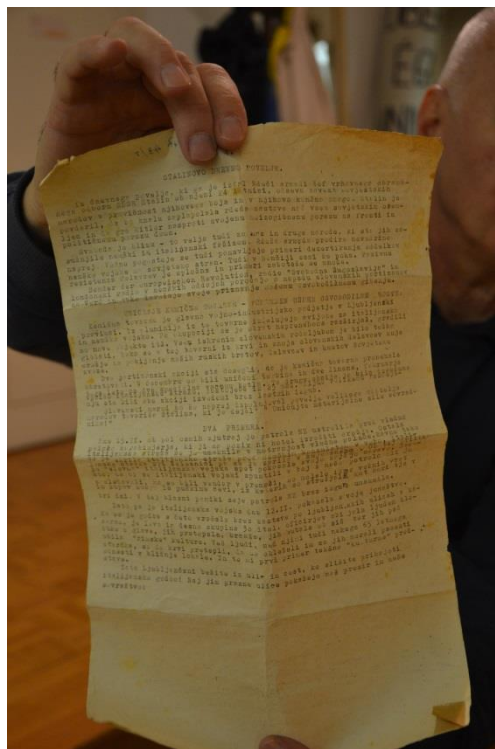
Tiskarski stroji so bili veliki, težki in glasni. Delovali so večinoma na električni pogon. Imeli so vse lastnosti, ki so bile v nasprotju s tihim in hitrim načinom dela ilegalnih tiskarn.

Te so bile pogosto tudi v gibanju; če so namreč predolgo ostale na isti lokaciji, sta bili nevarnost za odkritje še toliko verjetnejša in možnost hudega mučenja in kaznovanja večja. Zato so bili za tiskanje veliko ustrežnejši ciklostilni stroji, ki so se hitro prenašali, prav tako pa so bili na ročni pogon, zaradi česar je bilo delo sicer bolj zamudno (za izdelavo enega lista je bil potreben en obrat), možnost odkritja pa zelo majhna.

Kako je deloval ciklostilni stroj? Najprej je bilo potrebno pripraviti matrico, nato namazati valj z barvo in z obratom natisniti besedilo ali sliko z matrice na papir.

Bili so tudi tehnično manj zahtevni in precej tihi, zato je bila skrb zaradi glasnega zvoka pri delu odveč.

S ciklostilnimi stroji so širili odporniški tisk med ljudi (izdelali so večje naklade brošur, letakov, političnih in vojaških glasilih, niso mogli tiskati časopisov). Do papirja za tisk so prišli na več načinov. Velikokrat so naklade papirja kupovali na 'podjetje' in ga potem uporabljali za tiskanje propagandnih gradiv ali pa so papir dobili z goljufijo, prevaro ...

Slika 12: Besedilo, izdelano s pomočjo ciklostila; gre za besedilo zapisa novic, ki jih je sicer oddajal radio Kričač

1.2. KAKO SO TISK RAZŠIRJALI MED LJUDI? ³⁵

Slika 15: Gospod Vanja Martinčič ob ciklostilu in kamuflažnih predmetih za skrivno prenašanje tiska, MNZS

Slika 14: Skrivna luknja v vratih, MNZS

Slika 13: Kanglica za mleko z dvojnimi dnom, MNZS

Širjenje tiska med ljudi in skrivanje literature, natisnjene v ilegalnih tiskarnah, je porajalo številne ideje in vprašanja. Kako, kdaj, kam prenesti tiskana gradiva? Delo je bilo organizirano natančno in tajno, obstajale so mreže ljudi in zveze, ki so pripomogle k temu, da se je odporniški tisk razširil v širših krogih, ne da bi prišlo do večjih odkritij in aretacij – brez katerih seveda ni šlo. Ljudje so imeli izvirne ideje, saj so jih v to prisilile okoliščine in kazni, ki so grozile tistemu, ki bi imel kakršen koli kos propagandnega gradiva, natisnjene v ilegalnih tiskarnah, shranjenega doma.

³⁵ Povzeto po pripovedi gospoda Vanje Martinčiča.

Slika 16: Kamuflačni predmeti - pozorno smo poslušali in opazovali, MNZS

Pomembno vlogo pri razširjanju in prenašanju tiska so imele javke³⁶ (iz besede »javiti se«). To so mesta, kamor so prinašali tisk kurirji – oziroma za to zadolženi ljudje –, ki jih niso zanimale nadaljnje zveze, vedeli so le, kje se javka nahaja. Šlo je za do potankosti organiziran tajni sistem, sistem trojk (3 ljudje, nihče od njih ne ve vsega – tako je bilo varneje, v primeru aretacije si lahko izdal le enega, kajti več nisi vedel), kjer naj bi vsak vedel najmanj možno (manj veš, boljše je). V primeru, da bi posrednika ujeli, bi ta tudi ob hudih kaznih in mučenju ne mogel izdati ničesar o zvezah in lokacijah, kjer tiskanje poteka, saj tega ni vedel. Ob predaji so morali posredniki poznati geslo, ki je bilo 'ključ', da si predajo tiska sploh lahko opravil in da si dokazal, da nisi 'vsiljivec'.

Tisk so prenašali z najrazličnejšimi predmeti, ki so bili namenjeni vsakdanji rabi. Tudi doma so ga skrivali in bili pri tem zelo spretni ter izvirni. Tisk so skrivali v vratnih okvirjih, v kanglicah za mleko z dvojnimi dnom, v valjarjih z luknjami ipd.

Za prehode čez žico (čez mejne bloke) je bilo na primer zelo nevpadljivo nesti kanglico za mleko, saj je bila to povsem vsakdanja stvar. Ko so se vračali, pa so v kanglice (v vmesne prostore) skrivali različna besedila, ki so bila namenjena tisku, pa

³⁶ Po SSKJ javka pomeni tajno mesto za vzdrževanje zvez.

tudi pisma, ki so jih partizani preko kmetov zaupnikov pošiljali domačim. Kanglice so vedno nosili otroci ali ženske, saj je bilo za moške to nenavadno.

Veliko ilegalnih tiskov je imelo oznako "Ko prebereš, daj naprej," saj so bile naklade majhne in s tem število tiskov premajhno, zato je moral tisk krožiti med prebivalstvom.

1.3. NASTANEK IN DELOVANJE ILEGALNIH TISKARN V LJUBLJANI³⁷

Na Slovenskem so vsi trije okupatorji začeli izvajati svojo raznarodovalno politiko, zaradi česar sta bila obstoj slovenskega naroda in jezika močno ogrožena.

Vsak je uporabil svoje metode, a cilj so imeli vsi isti – ne le prilastiti si slovensko ozemlje, temveč tudi zlomiti slovenski narod ter Slovence potujčiti.

Italijani so na začetku ubrali malo mehkejši pristop (sprva so ohranili dvojezičnost).

Tako se je od 55 predvojnih časopisov ohranilo kar 15, medtem ko Nemci in Madžari tega niso dopuščali. Svoj pristop so konec leta 1941 poostrili, nato pa so Ljubljano obdali z bodečo žico.

V teh okoliščinah je vzkliklo narodnoosvobodilno gibanje. Nastajale so prve partizanske oborožene enote. Odpor proti okupatorju pa se ni bil samo s puško, Od tod geslo: »Boriti se z mečem in peresom«. Pri tem pero pomeni besede.

Ljubljanske tiskarne so pri boju s peresom odigrale pomembno vlogo.

Velike predvojne tiskarne so nadaljevale delo, a so bile pod kontrolo okupatorske uprave, podvržene cenzuri. Tiskale so časopise (Slovenec, Slovenski narod ...) in knjige.

Za začetek »boja s peresom« pa je bilo potrebno pripraviti podlago. Zaradi potrebe po veliki količini propagandnih letakov, brošur, časopisov bi bilo pisanje na roke prepočasno, poleg tega pa je bilo potrebno te tiskovine skriti pred okupatorjem (saj so med drugim klicale k odporu). Zato so začele obratovati ilegalne tiskarne.

---

³⁷ Povzeto po pripovedi gospe Darje Urbanc in gospoda Marka Štepca.

Žarišče ilegalnih tiskov je bilo na začetku v Ljubljani, saj se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja nahajalo prav tu in so se od tod tisk in ideje o narodnoosvobodilnem gibanju širile v druge dele Slovenije. Spomladi leta 1942 so nastala prva slovenska osvobojena ozemlja, zato sta se tisk in vodstvo se je začela seliti tja, saj je bilo na osvobojenih ozemljih varneje.

Potrebe po širjenju tiska so bile vse večje. Na ciklostilu (kot so nastajala prva gradiva) ni bilo mogoče izdelati toliko izvodov, zato je Ciklostilna tehnika Komunistične partije Slovenije organizirala delovanje šestih ilegalnih tiskarn, ki so imele tiskarske stroje. Tiskarne so nastajale znotraj ali v bližini mestnih jeder.

Istočasno pa so tudi nekatere legalne tiskarne sodelovale s partizanskim gibanjem kot npr. tiskarna bratov Tuma iz Most (brata sta bila zaradi tega usmrčena) in Blaznikova tiskarna.

V ilegalnih tiskarnah so tiskali brošure, propagandni material, plakate, trosilne lističe, literarna dela. V njih so ponarejali tudi dokumente³⁸ in krušne karte, živilske karte, letake, časopise (Osvobodilna fronta, Delo, Ljudska pravica, Slovenski poročevalec, Sokol, Delavska enotnost). Ponarejali so tudi žige in razne pečate.

Tiskovine so nato po dobro organiziranih mrežah prišle med ljudi.

Organizirali so javke, imeli kurirčke, ljudje na terenu so delovali v sistemu trojk. Največjo vlogo pri tem je imela Komunistična partija Slovenije. Ta se je hitro prilagodila na vojne razmere, saj je v ilegali delovala že pred vojno. Že pred vojno je imela veliko prepovedane literature iz Sovjetske zveze. Njeni kanali so torej delovali že pred vojno. Tiske so razpečevali po preverjenih kanalih, velikokrat na način »prečitaj in daj naprej«, ker so bile naklade premajhne. Slovenskega poročevalca, katerega naklada je bila 200 in 300 izvodov, naj bi po nekaterih podatkih bralo kar 50 000 ljudi in to ni bilo možno drugače kot znotraj neke razvejane mreže.

---

³⁸ Kazni, če so odkrili ponarejen dokument, so bile zelo stroge, hude. O njih so odločala vojaška sodišča. Najmanj, kar se je zgodilo, je bilo to, da so ti vzeli te dokumente, novih nisi dobil, te zaprli, pregnali. Ponarejene dokumente so večinoma uporabljali pribežniki, ki pravih niso dobili. Seveda pa so hoteli tudi vedeti, kje si to dobil, kdo je karte proizvajal. Metode, s katerimi so to poskušali izvedeti, so bile nehumane, informacije so hoteli pridobiti za vsako ceno. A ilegalne tiskarne so bile dobro organizirane, zato do teh informacij okupator ni prišel.

Vse dejavnosti, povezane z ilegalnim tiskom, so potekale v strogi tajnosti. Tako so nastajala besedila, likovna oprema, slike, tajno so dobivali gradivo za tisk, ga tiskali in nato po preverjenih kanalih razpečevali. Cilj je bil, da tisk pride do ljudi. In bilo ga je res veliko. V tem času je nastalo kar 2 000 000 izvodov različnih tiskovin.

Tiskali so, da bi okrepili narodno zavest in obveščali ljudi (ne smemo pa pozabiti, da je v tem času v Ljubljani deloval tudi radio Kričač). Obveščali so jih o domačem in tujem dogajanju. Legalni časopisi so namreč objavljali prikrojene in cenzurirane novice z namenom zatreti kakršenkoli odpor in čim lažje vladati. O pomenu obveščanja govori tudi dejstvo, da so Italijani zaplenjevali radijske sprejemnike.

Zelo učinkoviti so bili trosilni lističi. Z njimi se je drobne informacije dalo učinkovito razširiti izven mreže odpora (to je bil krog ljudi, ki so brali ilegalno tiskano literaturo). Cilj je bil pridobivati nove ljudi in posredovati informacije zaveznikov. Legalni tisk je namreč pisal samo o zmagah sil osi, oni pa so ljudem posredovali tudi informacije zaveznikov (npr: Nemci so se ustavili pred Stalingradom, Nemci zgublajo v Afriki ...). Te informacije so oblasti blokirale in le z ilegalnim tiskom so lahko prišle med ljudi. Bile pa so pomembne, saj so vplivale na ljudi, na njihovo razmišljanje in na poglede. Tiski pa so reševali tudi življenja. Npr. če so izvedeli, da bo kdo zaprt, interniran, se je lahko s pomočjo lažnih dokumentov umaknil iz Ljubljane in tako dobil priložnost da se reši.

Tiskovine pa so vsebovale tudi umetniške elemente. V njih so svoja dela objavljali profesorji, pisatelji, književniki, misleci, umetniki. Njihova dela in prispevki so vlivala novo upanje, ljudi razvedrila, prinašala tolažbo in navdihovala narodnoosvobodilno gibanje.

Lucija Urank

1.4. PREGLED ORIGINALNEGA TISKA LJUBLJANSKIH ILEGALNIH TISKARN:³⁹

1.4.1. TISKARNA PODMORNICA

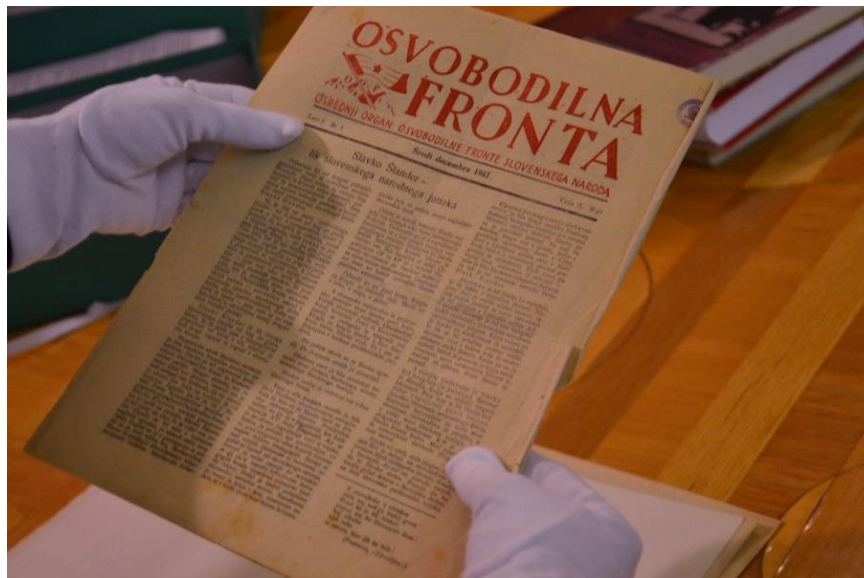
- pesniška zbirka Mateja Bora⁴⁰ Previharimo viharje – vezana v usnje, drobna žepna knjižica; skrito je tudi avtorjevo ime (Vladimir Pavšič), saj te je tudi boj s peresom lahko stal življenja;
- časopis Osvobodilna fronta – bil je osrednji list OF (droben – na dveh, treh, štirih listih); med drugim so bile v njim objavljene Temeljne točke in gesla OF;
- poziv krščanskih socialistov katoliškim Slovencem k odporu;
- fotografije, razglednice (Ljubo Šercer, Slavko Šlander);
- pozivi, razglasi (npr. za 8. februar so ignorirali policijsko uro tako, da so jo začeli že eno uro prej);
- trosilni lističi – bili so majhni in nekdo jih je v majhni količini raztresel po mestu in odšel. Na njih so bila pomembna obvestila, pozivi (npr. Ne podpiraj okupatorja, Ne nasedaj propagandi ...). Pogosto so bili s svojo vsebino odgovor na nek plakat, ki ga je obesil okupator (dialog z njim, tudi humoren, na način karikature);
- pesmi.

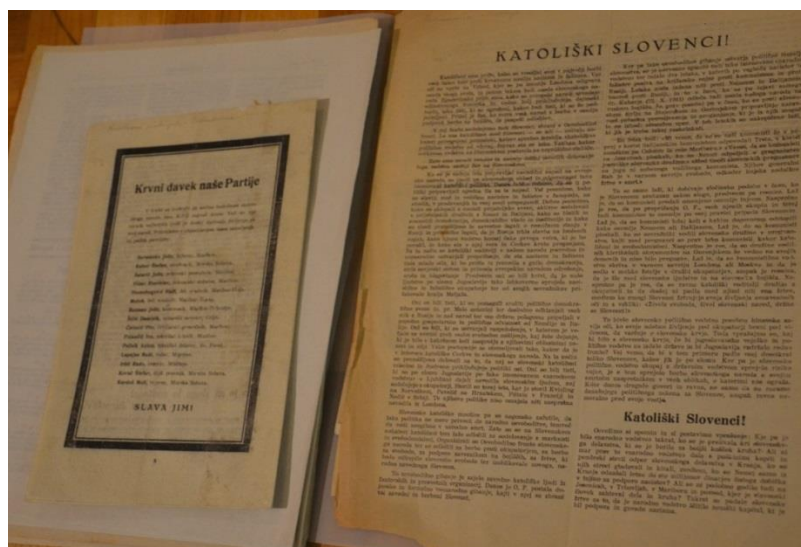
Slika 17: Matej Bor - Previharimo viharje, MNZS

³⁹ Vir: MNZS, Zbirka tiskov druge svetovne vojne.

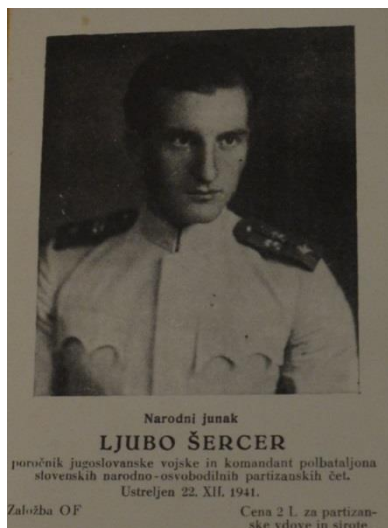
⁴⁰ Bil je partizanski pesnik in že naslov zbirke, ki je zelo zanosen, kliče k odporu.

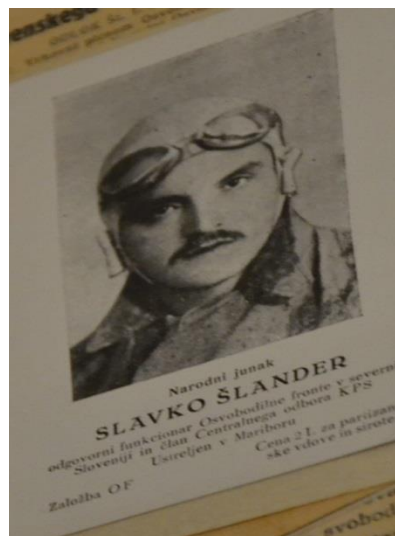
Slika 18: Osvobodilna fronta, MNZS

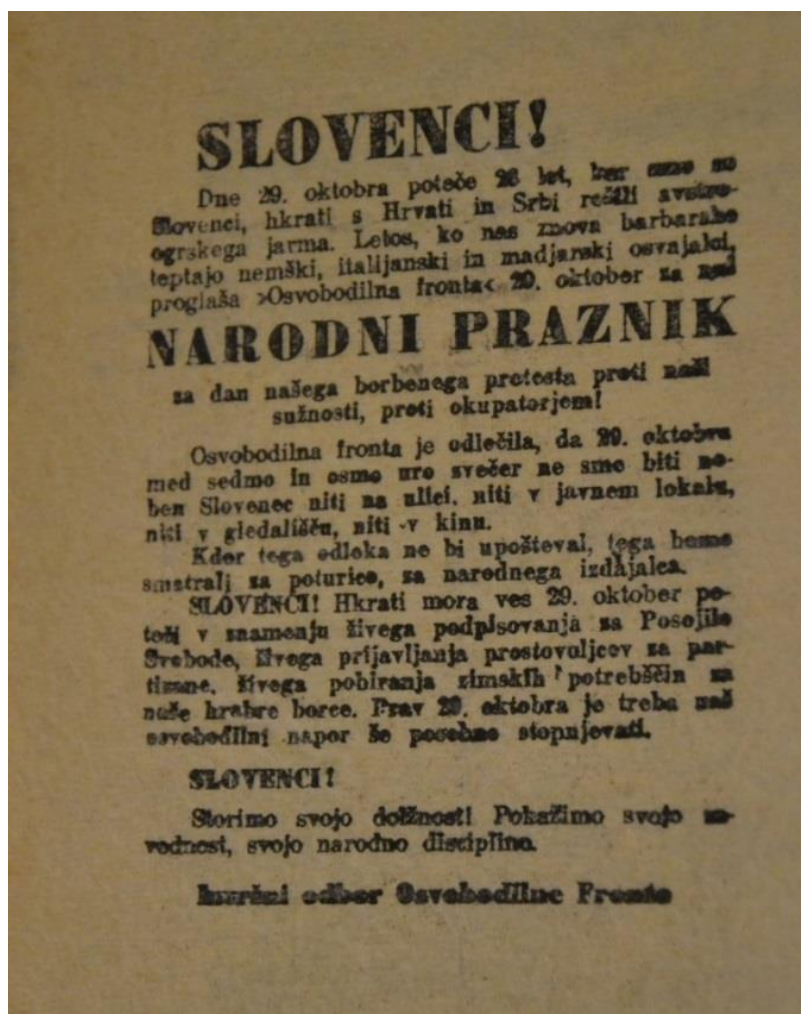
Slika 19: Katoliški Slovenci, MNZS

Slika 20: Fotografija Ljuba Šercerja, MNZS

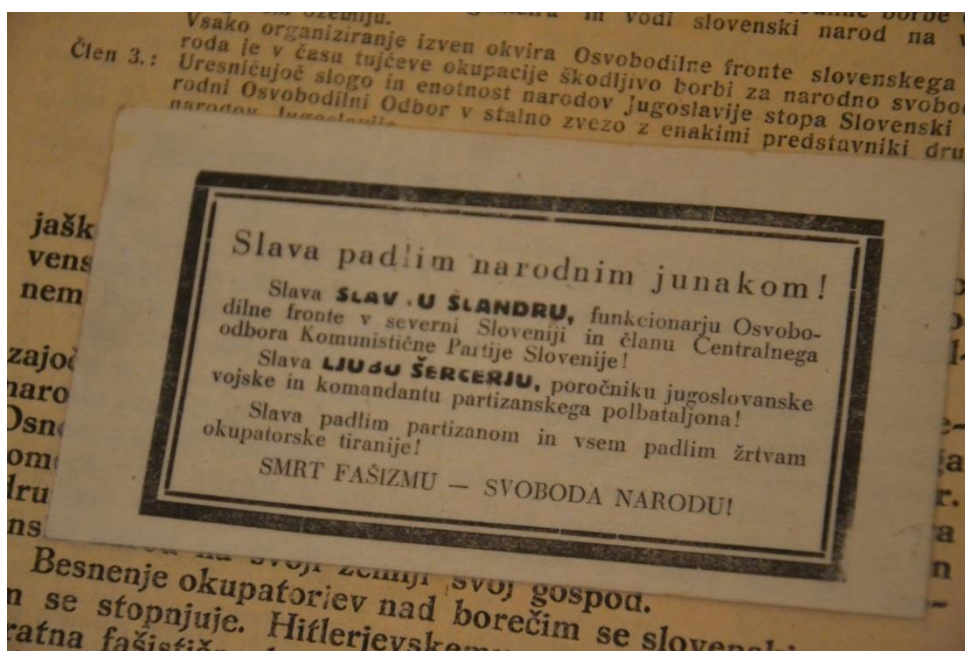

Slika 21: Fotografija Slavka Šlandra, MNZS

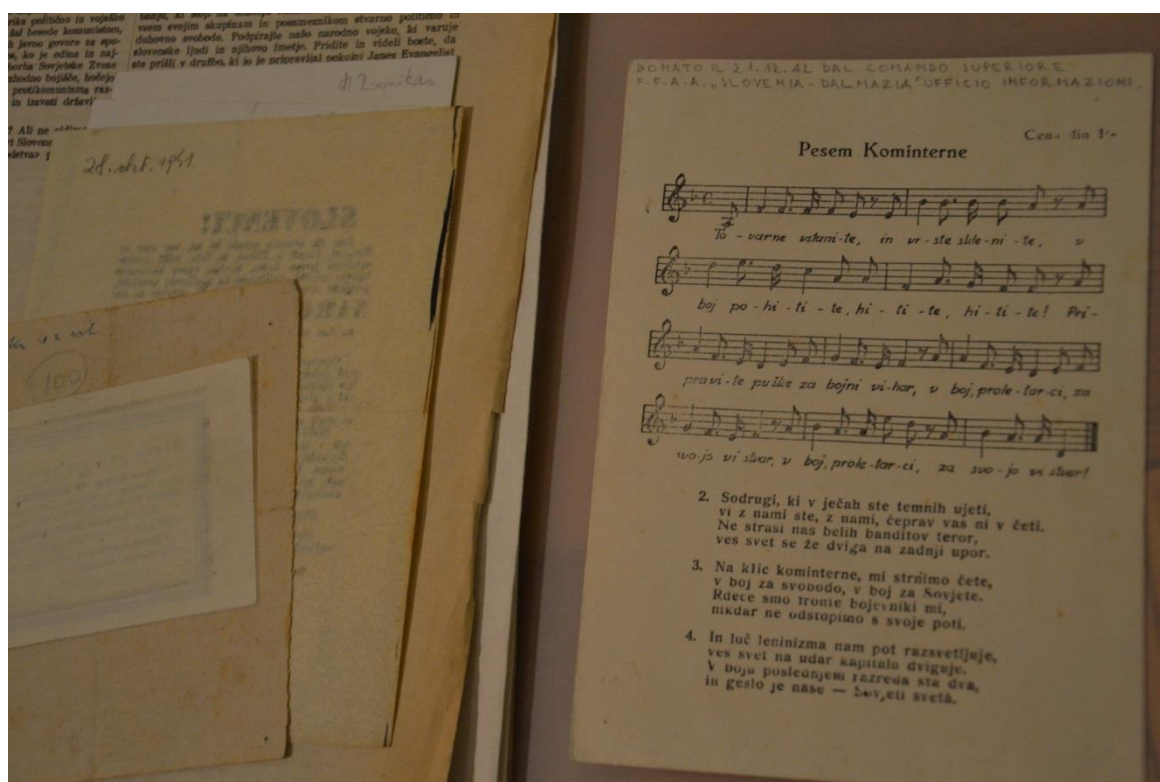

Slika 22: Poziv Slovincem, MNZS

Slika 23: Primer trosilnega lističa, MNZS

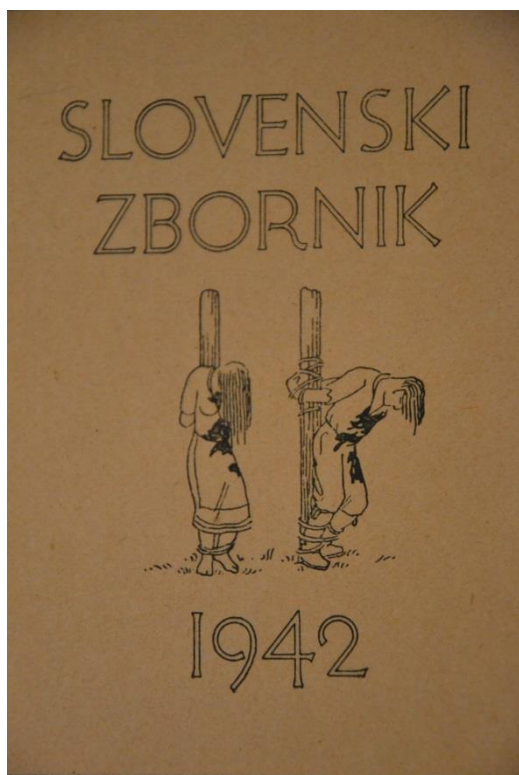

Slika 24: Pesem Kominterne, MNZS

1.4.2. TISKARNA TUNEL

V njej je nastalo raznovrstno gradivo:

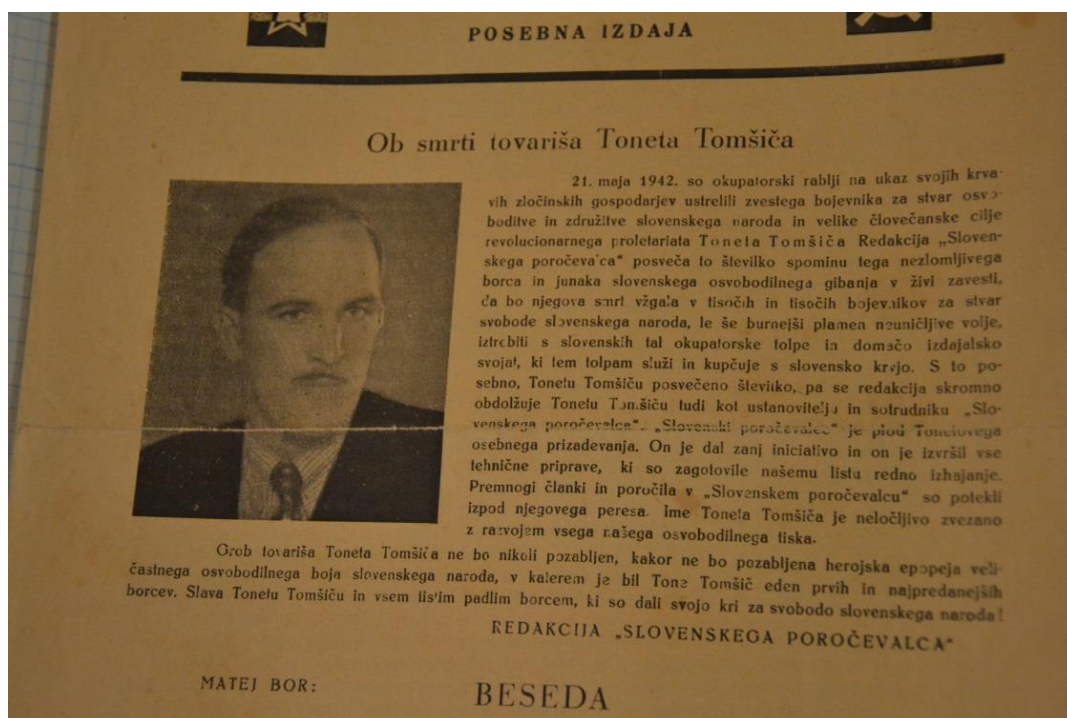
- Slovenski zbornik – naslovnico je izdelal Vlasto Kopač;
- Slovenski poročevalec – osrednji časopis slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja (posebna izdaja ob smrti Toneta Tomšiča);
- glasilo Sokol (Sokol je bilo telovadno društvo, z njim so povezani uspehi slovenskega športa; levo krilo Sokola je bilo v OF);
- propustnice (dvojezične) – vrhunsko narejene;
- osebne izkaznice;
- partizanske izkaznice;
- izjave, pomembne za vse prebivalce Slovenije.

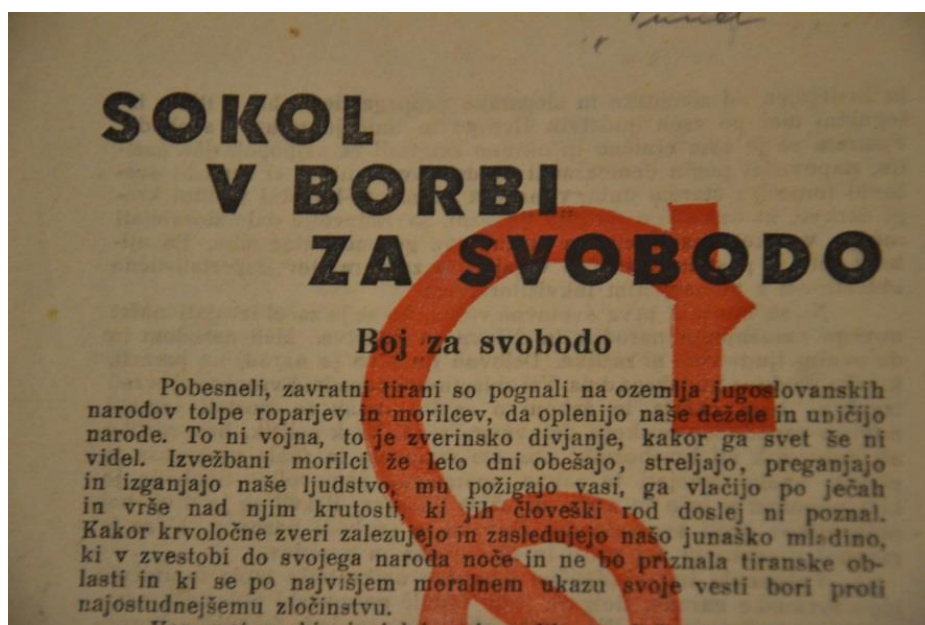
Slika 25: Naslovnica Slovenskega zbornika, MNZS

Slika 26: Slovenski zbornik, MNZS

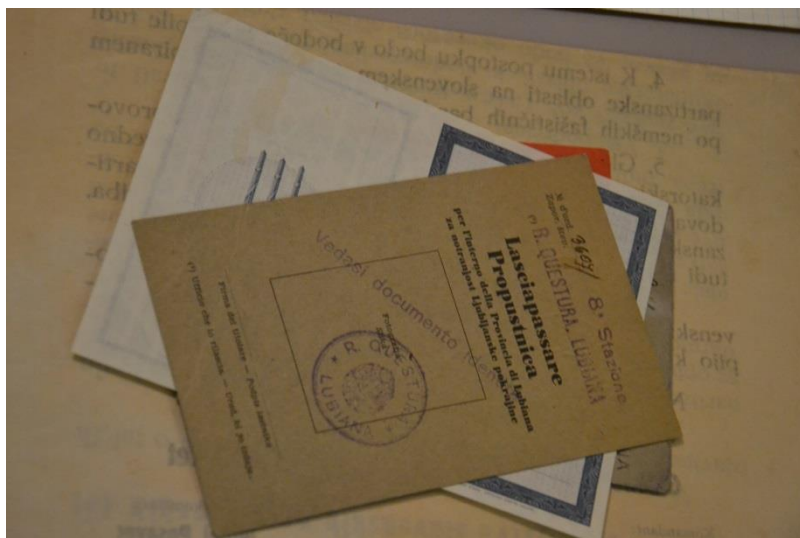

Slika 27: Posebna izdaja Slovenskega poročevalca, ob smrti Toneta Tomšiča, MNZS

Slika 28: Glasilo Sokol, MNZS

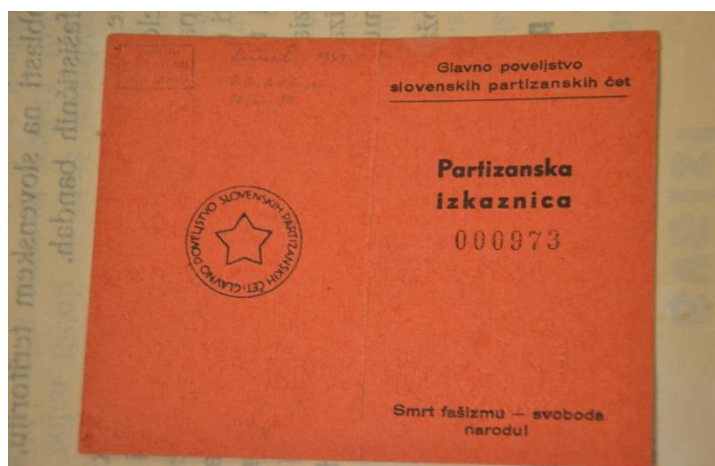

Slika 29; Dvojezična propustnica, MNZS

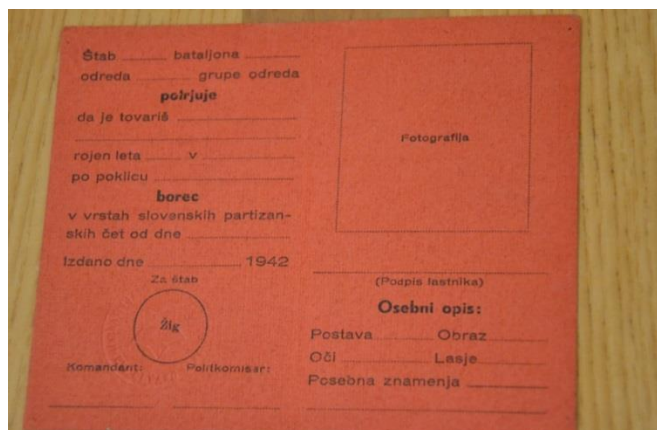

Slika 30: Osebna izkaznica, MNZS

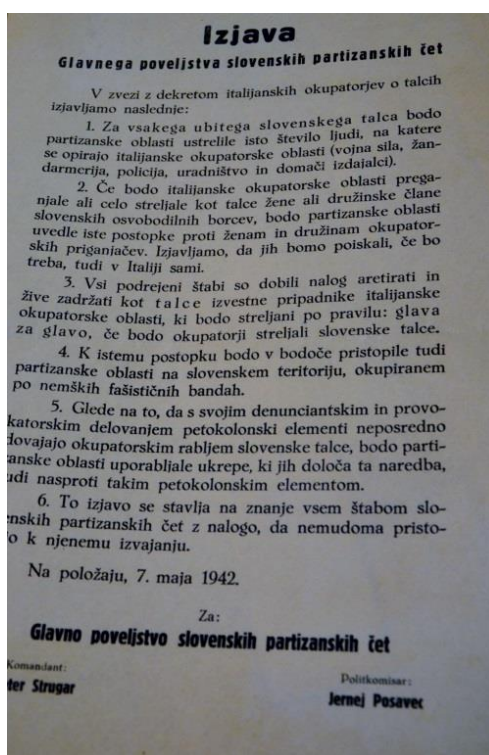

Slika 31: Partizanska izkaznica, MNZS

Slika 32: Partizanska izkaznica, MNZS

Slika 33: Izjava, MNZS

1.4.3. TISKARNA TONETA TOMŠIČA

- Delo – naslovnica je delo Vlasta Kopača (na njej je motiv kmečkih uporov, govori o uporuh slovenstva, zatiranih, ogroženih);
- trosilni listič s podobo Josipa Broza Tita na ciklostilnem papirju;
- navodila za učenje o orožju, o rokovanju z njim (tega so partizanske enote veliko potrebovale, saj je bilo veliko nesreč z orožjem);
- trosilni lističi s protiinformacijami (humor, ki je okupatorja provociral, sprožil pa je racije).

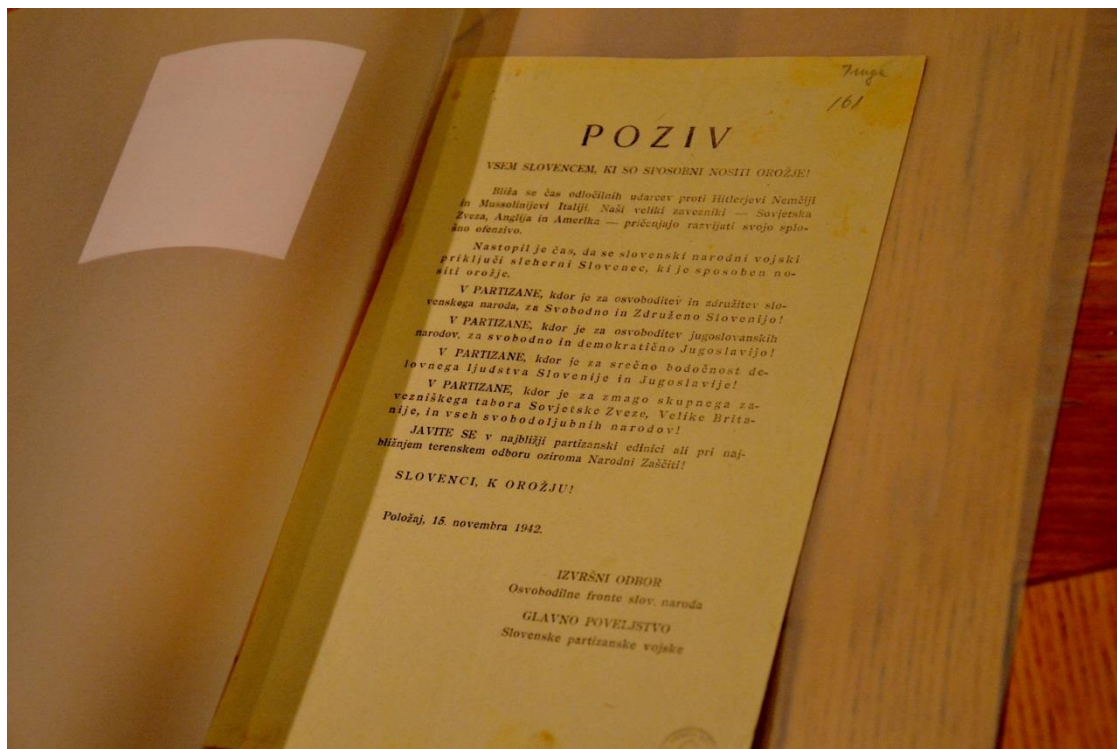

Slika 37: Trosilni listič, MNZS

1.4.4. TISKARNA TRUGA

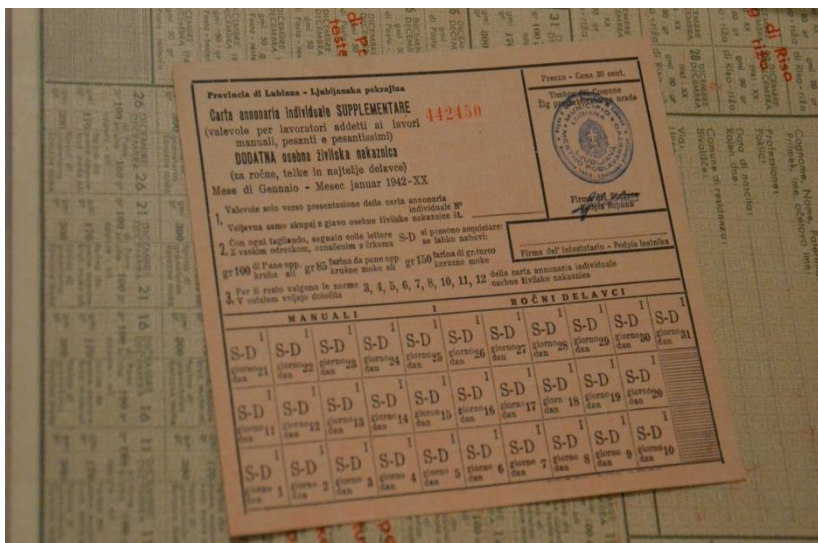
- veliko ponarejenih dokumentov,
- poziv k orožju.

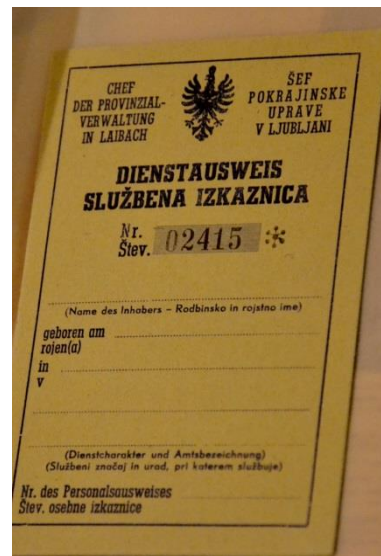
Slika 38: Poziv k orožju, MNZS

1.4.5. TISKARNA TEHNIKA

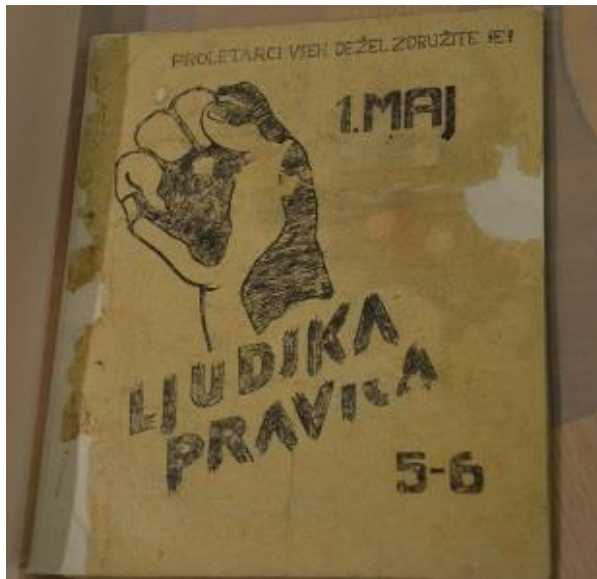
Slika 39: Dodatna osebna živilska nakaznica, MNZS

Slika 40: Službena izkaznica, MNZS

1.4.6. CINKOGRAFIJA IN TISKARNA⁴¹

- krušne karte,
- živilske karte.

Slika 41: Ljudska pravica, MNZS

⁴¹ Že prej so v njej delali jedkanice in grafike (delo je bilo naporno, pogoji težki, delali so s kislina; delavci so pogosto bljuvali kri). V njej jedeloval Zlatko Močnik, ki je delal klišeje.

Tiski so bili zelo raznovrstni (časopisi, letaki, brošure, trosilni lističi, pesmi, pozivi, pesniška zbirka, ponarejeni dokumenti, živilske in krušne karte), a vsi zelo lepo izdelani. Slike so bile umetniško izdelane, v sebi so nosile sporočilo, ki ni potrebovalo spremnih besed. Tudi papir je bil kvaliteten, celo raznobarven. Vsebinsko so bili ravno tako zelo različni. Eni so bili namenjeni propagandi in širjenju idej narodnoosvobodilnega boja, drugi informiranju, tretji spet čisto vsakdanjim življenjskim potrebam ljudi.

Število različnih tiskov pa lahko povežemo tudi s trajanjem delovanja posameznih tiskarn. Iz tiskarne Truga, ki je bila hitro odkrita, tako ni veliko različnih izvodov.

Lana Lah, Tinkara Majcen, Lucija Urank

2. TISKARNA TONETA TOMŠIČA

Med ljubljanskimi ilegalnimi tiskarnami ima posebno mesto tiskarna Toneta Tomšiča. Bila je opremljena z dobrim tiskarskim strojem, v njej pa je deloval tudi Vlasto Kopač. V Arhivu Republike Slovenije smo odkrili zanimiv dokument, v katerem je zelo natančno opisano, kako je tiskarna nastala, kako je delovala in da je bila zaradi izdaje nazadnje tudi odkrita (PRILOGA 1)

2.1. ORIGINALEN ALBUM ITALIJANSKE POLICIJE⁴²

Italijanska policija je ob obkroju tiskarne tudi s fotoaparatom zelo podrobno poslikala vse koticke tiskarne. Tako je nastal album, ki smo si ga ogledali v Fototeki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije. Izbrali smo nekaj fotografij, za katere menimo, da nam dajo najboljšo predstavo o tej tiskarni.

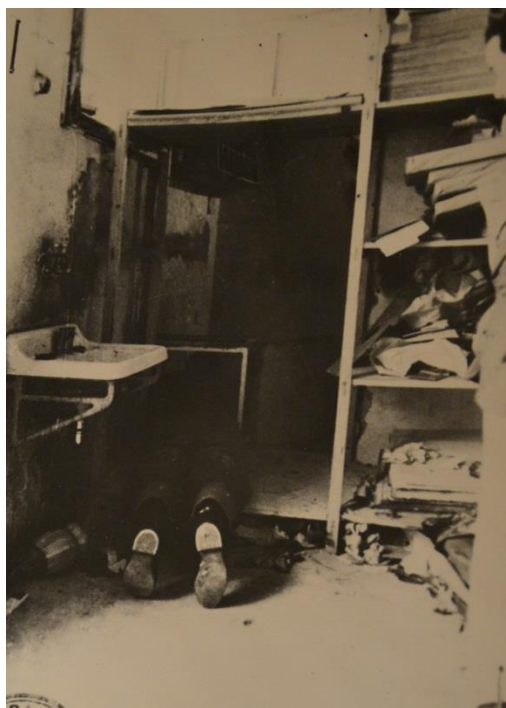
---

⁴² Vir fotografij: MNZS, Fototeka, Album italijanske policije po odkritju tiskarne Toneta Tomšiča.

Slika 42: Originalen album fotografij, ki jih je zbrala italijanska policija ob odkritju tiskarne Toneta Tomšiča, MNZS

Na prvem listu je zapisano: »Najdeno v skrivni partizanski tiskarni, ki je bila tik Kvesture v Ljubljani, in darovano 12. 3. 1943 od Komisarja Mario Ferrante, namestnika Kvestorja Ljubljane.«

Slika 43: Vhod v tiskarno, MNZS

Sliko spremlja napis: »Oseba v knjigoveznici vstopa v prevratniško centralo s pripadajočo tiskarno skozi vratca, prikazana na sliki 3.«

Vhod je bil ob umivalniku, skozi majhna vratca.

Slika 44: Vse pripravljeno za tisk, MNZS

Pod njo so zapisali: »Delovna miza za tiskanje in urejevanje prevratniških listov.«

Slika 45: Odprtina v stropu do podstrešne sobice, MNZS

Spremljajoči zapis: »Soba v drugem nadstropju, od koder so vidni vhodna odprtina v širini 50 x 50 cm ter prevratniške tiskovine in druge potrebščine.«

To je podstrešna sobica nad tiskarno, v kateri je delal arh. Vlasto Kopač.

Slika 46: Stavnica, MNZS

»Pogled iz prevratniške tiskarne na stavnico prevratniških tiskovin.«

Slika 47: Vhodna vrata, MNZS

Vhodna vrata so bila izolirana z volno, kar so Italijani skrbno dokumentirali.

Slika 48: Žimnice, MNZS

Ob tej fotografiji je zapis: »Pogled na odprtino iz prvega nadstropja, od koder so vidni 2 žimnici, oblačila in razne prevratniške tiskovine.«

Ker je delo v tiskarni marsikdaj teklo podnevi in ponoči, so imeli v njej tudi žimnice, na katerih so lahko počivali in spali.

Slika 49: Večnamenski prostor, MNZS

V drugem nadstropju je bila tudi soba, ki je služila kot shramba živil, tiskovin in kuhinja.

Slika 50: Stroj za tiskanje, MNZS

Slika 51: Radijski aparat, MNZS

V tiskarni so našli tudi radijski aparat, ki je služil za spremljanje novic. Te so potem prenesli do ljudi tudi preko tiskov.

Iz slik v albumu lahko razberemo, da je bila tiskarna zelo dobro opremljena. Tisti, ki so v njej delali, so imeli vse pri roki, seveda v skromnih razmerah. Tako so imeli v notranjosti vse potrebno za tiskanje, prehrano, spanje, celo radijski aparat. Vhod je bil domiselno skrit, ravno tako vhod v zgornje nadstropje, v risalnico. Italijanska policija je imela odkritje te tiskarne za veliko odkritje, saj ga je zelo natančno dokumentirala.

Lucija Urank

3. INTERVJU Z MARKOM IN NADO VRHUNEC

Marko Vrhunec (roj. 1922) je univerzitetni diplomirani pravnik in doktor znanosti s področja mednarodnih ekonomskih odnosov.

Ker je Ljubljančan, je bil med vojno dve leti aktivist OF in deloval v obveščevalni dejavnosti VOS. Doživel je kar 23 hišnih preiskav in bil dvakrat zaprt. Dve leti je bil v partizanih, v tem času dvakrat ranjen. Vojno je končal kot major, politični komisar X. SNOUB »Ljubljanske«, ki je 9. maja 1945 s VII. korpusom NOVJ osvobodila Ljubljano.

Po vojni je sedem let deloval v državni upravi. Petnajst let je bil direktor Intertrade, od tega tri v Istanbulu in šest v Kairu. Šest let je bil Titov ekonomski svetovalec in šef kabineta, pet let pomočnik zunanjega ministra, štiri leta veleposlanik pri OZN, štiri leta predsednik Sveta za mednarodne odnose, enajst let profesor na FSPN in EF. Deloval je tudi v Interakcijskem svetu in organizaciji Pugwash ;

Napisal je enajst knjig s področja mednarodnih odnosov, o Titu in titoizmu ter NOB.

Zastavili smo mu nekaj vprašanj in z veseljem je nanje odgovoril (zaradi okoliščin kar po elektronski pošti).

1. Kakšno vlogo in naloge ste imeli kot član ilegalne mreže raznašanja tiska?

Kot aktivist OF sem bil ilegalec in nisem raznašal partizanskega tiska po Ljubljani.

2. Kje so se javke nahajale? Ali ste vi zanje uporabljali kakšen drug izraz?

Javke so bile vnaprej dogovorjen odprt ali zaprt prostor za izmenjavo informacij, materialov, dogovorov ipd., kjer so se srečavali aktivisti, ki se niso prej poznali in so ob prvem kontaktu za prepoznavanje uporabljali kot geslo kak viden predmet ali besedo. Izraz javka je bil splošno uporabljen in drugega ne poznam.

3. Ali ste imeli »svoj rajon«, kamor ste tisk prenašali? Kako ste to počeli – kako ste tisk prenašali?

Kot rečeno, tiska kot illegalec nisem prenašal, je pa to delala moja žena. Imela » je svoj rajon, v katerega je spadalo tudi stanovanje domobranskega oficirja, sina generala Rupnika, ki mu je pred prag položila Slovenskega poročevalca, pozvonila in zbežala.

4. Slišali smo, da je bilo pri »menjavi« potrebno povedati geslo. Kakšna so bila, kdo si jih je izbral, se spomnite kakšnega? Kako ste vi postali del »mreže«, ki je skrbela za to, da je tisk prišel med ljudi? Morda kot član KPS?

Gesla so bila razna, vnaprej dogovorjena, ko pa je bil stik vzpostavljen, niso bila več potrebna in je tisk OF redno prihajal na dogovorjeno mesto ali z osebno predajo. To so delali vsi člani OF, ne glede kateri politični skupini so pripadali. Član KPS takrat še nisem bil, to sem postal oktobra 1943 sredi nemške ofenzive v kočevskih gozdovih pod Snežnikom.

5. Kako je ta mreža v praksi delovala? Kako so delovale trojke? Kje ste dobili geslo in kako? Kdo je določil geslo?

Ta mreža je dobro in redno delovala, zanjo niso skrbele »trojke«, temveč vsi aktivisti OF, ki so med seboj imeli dogovorjeno geslo.

6. Kaj ste sicer v tistih letih delali? Ste bili dijak, zaposlen?

Leta 1941 sem postal študent Pravne fakultete. Ko se je bilo pa treba obvezno včlaniti v GIL, to je fašistično mladinsko organizacijo, sem univerzo zapustil in kmalu postal illegalec, brez dokumentov in brez doma.

7. Ali so Ljubljanci večinoma podpirali vaše delo? Kaj se je zgodilo, če so izvedeli (vaši podporniki), da vas je kdo izdal? In kaj se je z izdanim zgodilo?

Ogromna večina Ljubljančanov je OF podpirala, velik del mladine je postal njenih aktivistov. Če smo izvedeli, kdo je izdajalec, kar se je v primeru naše družine zgodilo, smo to sporočili VOS-u, da bi se ga tudi drugi izogibali, izdani aktivist pa se je moral skriti, sicer so ga Italijani zaprli, kar se je tudi meni zgodilo.

8. Kakšen tisk ste največkrat prenašali?

Tiska nisem prenašal, smo pa v hišnem odboru OF redno dobivali Slovenskega poročevalca, Ljudsko pravico in kasneje Mladino. Kmalu pa smo začeli dobivati druge publikacije partizanskega tiska, kot npr. Slovenski zbornik 1942, Borove

Previharimo viharje in brošure, kot so Nacionalno vprašanje, Versko vprašanje, Marksizem itd, kar imam shranjeno.

9. Kdaj se je največkrat tisk prenašal (podnevi, ponoči ...)?

Ponoči se tiska ni dalo prenašati, ker je veljala policijska ura od 21. do 6. ure zjutraj in noben Ljubljančan ni mogel iti na cesto brez posebnega policijskega dovoljenja.

10. Kje so bili prehodi čez žico, s katero je bila Ljubljana obdana? Ali ste uporabljali tudi tajne kanale? Slišali smo za »krte«. Kaj oziroma kdo so bili in kaj je bilo njihovo delo?

Prehod iz žice je bil možen le s posebnim dovoljenjem in na posebnih prehodih in naši »krti« so seveda imeli ta dovoljenja. Obstajali pa so tudi posebni ilegalni kanali, na primer s čolnom preko Ljubljanice.

11. Kako ste se kot mlad fant počutili, saj ste tvegali življenje?

Kot mlad fant sem se počutil mešano: na eni strani me je bilo strah za življenje, preživetje, na drugi pa je prevladala zavest, da se fašizmu in narodnemu belogardističnemu izdajstvu treba upreti, sicer nas, Slovencev, ne bo več.

12. Kako se spomnite tega »dela«? Kakšne spomine imate na tisti čas?

NOB je bil težak in nevaren, a samozavest, solidarnost, poštenost in predanost takratnih dejanj so nepozabne vrednote, ki bodo večno oplajale naš narod. Zato sem ob proslavi 40-letnice ustanovitve Ljubljanske brigade svojim borcem dejal, da smo bili, mi partizani, pravzaprav srečna mlada generacija, ker smo imeli v svojem življenju edinstveno priložnost, da smo se lahko borili za največje človeške vrednote in v tem boju celo zmagali.

13. Ali se spomnite kakšne nevarne situacije? Ste se večkrat počutili ogroženo, medtem ko ste prenašali tisk na javke? Vas je bilo strah?

Nevarnih situacij je bilo nič koliko, najbolj tista, ko sem s poveljnikom italijanskih oboroženih sil razpravljal o bodočih slovenskih mejah. Bil sem premlad in neizkušen, da bi me bilo takrat strah, bolj me je danes, ko pomislim, v kaj sem se spuščal.

14. Kaj se je zgodilo, če so koga iz »mreže« dobili Italijani ?

Vsakega aktivista OF, ki so ga Italijani dobili, so z njim grdo ravnali. Ko so mene 13. julija 1941 ujeli v nočni napisni akciji, so me pretepli, vklenili roke in noge v verige ter zaprli.

15. Kako so Italijani prišli do informacij? So morda tudi podkupovali?

Italijani so do informacij prišli zlasti preko belo- in plavogardističnih ovaduhov in izdajalcev, saj teh ni bilo treba podkupovati z velikimi, temveč z majhnimi denarji.

16. Kako so Ljubljanci sprejemali tako tiskano besedo, kaj jim je pomenil ilegalni tisk, kaj vam osebno? Kako je vplival na ljudi, dogajanje v mestu ...?

Ljubljanci so take, od OF tiskane besede sprejemali tako kot potrebo po obveščeni, kaj se dogaja v vojni, in tudi kot potrdilo uspešnosti našega upora.

17. Leta 1943 so v Ljubljano prišli Nemci. Takrat je bilo v Ljubljani konec ilegalnih tiskarn. Zakaj? Je bil razlog samo v preselitvi tiskarske dejavnosti na osvobojena ozemlja?

Ko so Nemci zasedli Ljubljano, je bilo ilegalnih tiskarn konec, saj smo imeli takrat že obsežno osvobojeno ozemlje in partizanske tiskarne, ki so svoje publikacije pošiljale v Ljubljano in so jih, kot rečeno, aktivisti OF redno razpečavali.

Žena Marka Vrhunca, Nuša Vrhunec, nam je v elektronskem sporočilu razložila, da je vsa štiri leta vojne delovala kot aktivistka OF. O poteku prenašanja ilegalnega tiska je zapisala: »To delo sem opravljala le na osnovi osebnih stikov in mi zato ni bilo treba uporabljati nobenih gesel. Od terenskega odbora OF sem dobila seznam naslovov oseb, ki jim je bil tisk namenjen. Tisk sem raznašala tako, da sem ga spravila v večjo torbico ga nato vrgla v poštne predale ali osebno izročila. Da sem se pri tem spuščala tudi v nevarne položaje, priča zgodba o Rupnikovem sinu, ki jo je omenil že mož. Pri tem delovanju me niso nikoli ujeli, vendar so me zaradi izdaje domobranski policaji, med katerimi so bili glavni člani Katoliške akcije, dvakrat zaprli, pretepli, strpali na policiji za dva dni sredi hude zime v stranišče, odpeljali v zapor v prisilno delavnico, nato pa v koncentracijsko taborišče v Žlebiču pri Ribnici, od koder sem pobegnila, se teden dni pred osvoboditvijo skrivala pri svoji sošolki v Cekinovem gradu.«

3.1. POVZETEK INTERVJUJA

Gospod Marko Vrhunec nam je skozi svoje odgovore približal in na nek način oživil preostalo vsebino naloge. Vse življenje je bil zelo aktiven. Kot aktivist OF partizanskega tiska ni raznašal po Ljubljani. To je delala njegova žena Nuša

Vrhunec, in sicer vsa štiri leta vojne. Svoje delo je opravljala zelo dobro, spretno, saj je nikoli niso ujeli, bila pa je izdana domobranski policiji. Pri svojem delu se je znašla tudi v zelo nevarnih situacijah.

Gospod Vrhunec nam je povedal nekaj zanimivih stvari, ki se jih spomni kot član ilegalne mreže. Zanj so skrbeli aktivisti OF in je delovala dobro. Vsak član mreže, ki je bil zadolžen za raznašanje tiska, je imel svoj rajon in seznam (od OF), komu ga mora dati.

Aktivisti so gesla ob predajah uporabljali samo na začetku, ko se člani med seboj še niso poznali, nato pa niso bila več potrebna. Izmenjave tiskovin in informacij so potekale na javkah, na osnovi tedaj že osebnih poznanstev.

Če se je med njimi pojavil izdajalec, so ga prijavili VOS-u, izdani pa se je moral skriti. Če so Italijani dobili aktivista, so z njim ravnali zelo grdo (ga preteпали, vklenili v verige in zaprli). Do teh informacij so Italijani prišli s pomočjo ovaduhov in izdajalcev.

Tisk se je prenašal samo podnevi.

Za prenos tiskov preko žice so obstajali poleg legalnih prehodov (kjer je bilo potrebno biti zelo pazljiv in imeti potrebne dokumente) tudi ilegalni kanali.

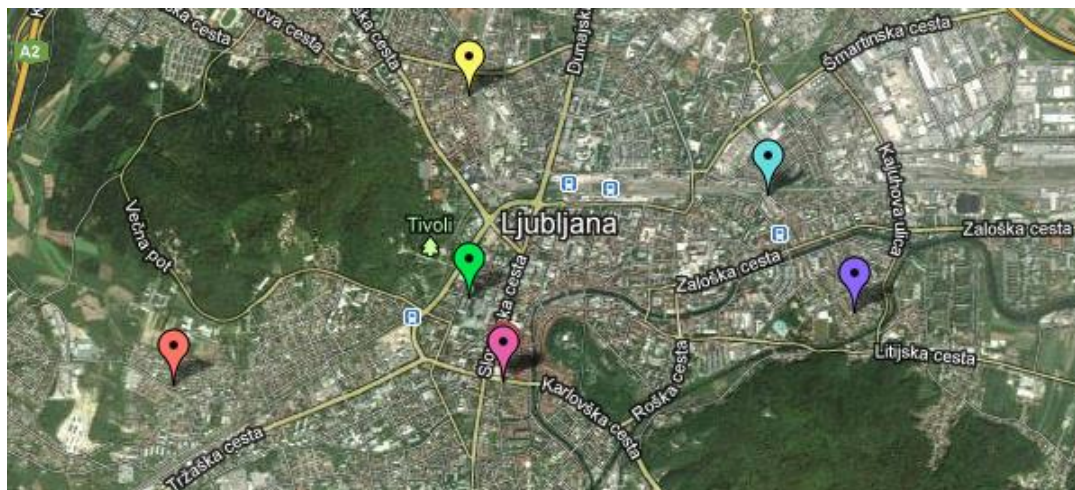
Med ljudi so razpečevali različne publikacije partizanskega tiska. Tisk je izpolnil njihovo potrebo po obveščeni in hkrati dal potrditev uspešnosti boja proti fašizmu. Večina Ljubljančanov je delovanje OF podpirala, med njenimi aktivisti pa je bilo veliko mladih. Čeprav jih je bilo strah, jih je k odporu gnala narodna zavest, ki je premagala strah.

Pomembne vrednote takrat so bile samozavest, solidarnost, poštenost in predanost. Zavedali so se namreč, da je od uspešnosti njihovega odpora odvisna usoda Slovencev in slovenstva., zato so bili pripravljene za to tvegati tudi svoja življenja.

Lana Lah in Tinkara Majcen

4. SLEDOVI ILEGALNIH TISKARN V DANAŠNJI LJUBLJANI

V tem delu naloge smo zbrali fotografije, stavb ali lokacij, kjer so med vojno delovale ilegalne tiskarne. Izdelali pa smo tudi karto z vrisanimi lokacijami ilegalnih tiskarn. Pomagali smo si z aplikacijo Google maps.

Slika 52: Karta z vrisanimi lokacijami ilegalnih tiskarn v Ljubljani, Google maps

Legenda:

- Tiskarna Podmornica
Cesta na Brdo 50, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Tiskarna Toneta Tomšiča
- Tiskarna Truga ali Jama
Pod ježami 17, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Tiskarna Cinkografija
Goce Deličeva 31, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Tiskarna Tehnika
Ulica Milana Majcna 47, 1000 Ljubljana, Slovenija
- Tiskarna Tunnel
Emonska cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Karta nam pokaže, da so tiskarne večinoma v območju širšega mestnega središča.

TISKARNA CINKOGRAFIJA

Slika 53: Današnja stavba ilegalne tiskarne Cinkografija, foto: Ana Bregar

TISKARNA TRUGA

Slika 54: Tu nekje je nekoč stala majhna hiša – mizarska delavnica, v kateri so delali tudi krste – truge,
foto: Ana Bregar.

TISKARNA TEHNIKA

Slika 55: Nekdanji prostori tiskarne Tehnika, foto: Ana Bregar

TISKARNA PODMORNICA

Slika 56: Spominska plošča na hiši, Cesta na Brdo 50, ob postaji LPP, foto: Ana Bregar

Slika 57: Hiša, v kateri je bila skrita tiskarna Podmornica, foto: Ana Bregar

TISKARNA TONETA TOMŠIČA

Slika 58: Le stena je ločila skrivno tiskarno Toneta Tomšiča od sedeža italijanske policije, foto: Ana Bregar

Slika 59: Spominska plošča na pročelju stavbe, kjer je imela sedež policija. Tiskarna je bila v stavbi zadaj, foto: Ana Bregar

Ana Bregar

TISKARNA TUNEL

Slika 60: Prostor, kjer je nekoč stala tovarna zamaškov, in zraven skrivna tiskarna Tunel, foto: Ana Bregar

Nekdanja stavba ilegalne tiskarne Cinkografija je sedaj zasebna hiša. Delo v njej je bilo zdravju precej škodljivo. Ostanke tiskarne so še vidni, vendar so skozi leta močno razpadli, ker jih nihče ni vzdrževal.

V Mostah – Zeleni jami, je nekoč stala majhna mizarska delavnica. Po izdelkih, ki so jih proizvajali, tiskarna Truga ali Jama dobila tudi ime. Sedaj je na tem mestu podjetje. Ostanke ni več, ker so hišo v podrti. Spominsko ploščo, ki je bila na hiši, hranijo v Mestnem muzeju.

Za ilegalno tiskarno Tehnika ve le še zelo malo okoliških ljudi. Bila je v hiši oziroma delavnici za njo na ulici Milana Majcna. Ob odkritju tiskarne je v neposredni bližini pod streho okupatorja padel delavec, ki je delal v njej.

Tiskarna Podmornica je v kleti sedaj zasebne hiše. V povojnih letih so jo obiskovali številni šolarji. Sedaj je ne obiskuje in ne vzdržuje pravzaprav nihče, čeprav je razmeroma dobro opremljena, najbolje od vseh ilegalnih tiskarn v Ljubljani.

Tiskarna Tone Tomšič se je nahajala v tej stavbi na Šubičevi cesti 3, neposredno ob stavbi policije, na kateri se sedaj nahaja tudi spominska plošča.

Hiše, v kateri se je nahajala tiskarna Tunel, ni več. Podrti so jo zaradi namena izgradnje novega dela Narodne univerzitetne knjižnice. Dela trenutno stojijo zaradi arheoloških izkopavanj.

IV. ZAKLJUČEK

Pred začetkom pisanja raziskovalne naloge smo si zastavili določene cilje. Mislimo da smo jih dosegli, saj smo spoznali veliko novega in dobili odgovore na vsa naša vprašanja. Ob tem pa smo se tudi zelo zabavali.

Ilegalne tiskarne so v Ljubljani delovale od leta 1941 do leta 1943. To je bil čas, ko so Ljubljano zasedli in pod svojo upravo prevzeli Italijani. Izvajali so raznarodovalno politiko, ki je imela za cilj uničenje Slovensva. Odpor proti okupatorju je organizirala OF, znotraj katere je bila tudi KPS, ki je s svojo Centralno tehniko prevzela organizacijo ilegalnega tiska («boja s peresom«).

Spoznali smo, da so ilegalne tiskarne nastajale v skrivnih prostorih. Njihova lokacija je bila izredno pomembna – biti je morala čim manj opazna, njihovo delovanje in delo pa zelo dobro organizirano, a tvegano.

Kogar je italijanska straža/policija odkrila, je kruto kaznovala in z mučenjem pridobila ostale morebitne podatke, ki bi vodili do lokacij ostalih ilegalnih tiskarn. Zaradi nenehne nevarnosti je bilo vse tiskanje in razširjenje del (člankov, letakov, trosilnih lističev, propagandnega materiala, nakaznic ...) opravljeno v strogi tajnosti, predaje tiska na javkah pa so spremljala najrazličnejša gesla, ki so dokazala, da "imaš zveze" in nisi "vsiljivec"

Cilj njihovega delovanja je bil obvestiti ljudi o domačem in tujem dogajanju, saj je bilo vse, kar je šlo v javnost, legalno, prikrojeno in pod strogo cenzuro, hkrati pa tudi obveščati o uspehih narodnoosvobodilnega gibanja in pozivati ljudi, da se vanj vključijo.

Pogoji za delo v tiskarnah so bili zelo slabi, delavci so delali v temačnih prostorih in slabem zraku.

Material so dobivali na račun podjetij, legalnih tiskarn in knjigoveznic, velikokrat pa so za to morali poskrbeti po ilegalnih kanalih.

Tiskali so brošure (večinoma s politično vsebino), letake, časopise in glasila (Slovenski poročevalec, Osvobodilna fronta, Delo, Ljudska pravica, Sokol, Delavska enotnost), propagandni material, plakate, trosilne lističe, literarna dela. Ponarejali so tudi razne dokumente, npr. osebne izkaznice, propustnice, partizanske izkaznice, pa tudi živilske karte, krušne karte ter seveda žige in pečate.

Število natisnjenih izvodov je bilo zelo veliko, po podatkih okoli 1 970 000!

Tisk se je med ljudi širil na način »prečitaj in daj naprej«, saj so bile naklade premajhne. Ljudje so ga doma skrivali v valjarjih, v pohištvu, aktivisti OF pa prenašali pa v posodah in vozičkih z dvojnimi dnovi. Tiski so med ljudi prišli po posebnih skrivnih mrežah. V njih so delovali ljudje, ki so s svojim delovanjem vsakokrat, ko so tisk prenašali, nosili svoje življenje na prodaj. Njihova mreža je bila dobro zavarovana, organizirani so bili v trojke, nekateri so opravljali službo »kurirčkov«. Na tak način jih je bilo skoraj nemogoče odkriti. Gradiva in informacije so si izmenjavali na javkah. Te so bile v zasebnih stanovanjih, kletih, veliko jih je bilo v mlekarnah, pekarnah, trgovinah, podstrešjih (tudi na podstrešju Cekinovega gradu).

Če je bil kdo izmed njih ujet, je italijanska policija z njim zelo grobo ravnala in je končal v zaporu.

Tiski so bili za ljudi zelo pomembni, saj so preko njih dobivali informacije, ki jih preko legalnih medijev niso dobili. Hkrati so ljudi so pozivali k pridružitvi k odporu. Zelo učinkoviti so bili trosilni lističi, ki so jih raztresli po predelih mesta, kjer je bilo vedno veliko ljudi. Ponavadi so bili odgovori na propagandni material okupatorja. Mislimo si lahko, kako zelo so jezili okupatorja.

V Ljubljani je delovalo šest ilegalnih tiskarn. Še preden so začele delovati, je KPS organizirala delovanje številnih ciklostilnih tehnik. Ker je bilo število izvodov, ki so jih lahko na ta način naredili premajhno, so se bolje organizirali in začeli z organiziranim ustanavljanjem tiskarn. To delo je prevzela Ciklostilna tehnika KPS, v kateri so delovali številni oddelki. Gradbeni je skrbel za izgradnjo skrivališč za tiskarne, dokumentarni za ponarejanje okupatorjevih dokumentov, nabavni pa je dobavljal material za delo.

Povezali pa so se tudi z nekaterimi legalnimi tiskarnami, ki so zanje skrivaj tiskale gradiva, in jim pomagali pri oskrbi z materialom.

Ljubljanske ilegalne tiskarne so bile: tiskarna Podmornica, tiskarna Tunel, tiskarna Toneta Tomšiča, tiskarna Tehnika, tiskarna Jama ali Truga ter Cinkografija in tiskarna na Kodeljevem.

Prva delujoča tiskarna je bila Podmornica. V času delovanja je niso odkrili, se pa je morala umakniti na drugo lokacijo, ker je po obžičenju Ljubljane postalo njeno delovanje zelo otežkočeno, saj je stala zelo blizu žice. Zanimivo je njeno ime – Podmornica. Dobila ga je zato, ker je skozi stene in strop stalno pronicala voda.

Delavci so delali v izjemno težkih razmerah. V njej so tiskali časopise Delo, OF, Delavske novosti, knjige, brošure, pesniške zbirke, letake.

Tiskarna Tunel je bila za razliko od drugih postavljena v samo središče Ljubljane. V njej so tiskali najrazličnejšo literaturo, med drugim časopise Delo, posebno izdajo Slovenskega poročevalca ob smrti Toneta Tomšiča, OF. Znana je predvsem po ponarejanju italijanskih prepustnic in osebnih izkaznic, žigov in pečatov ...

Tiskarna Toneta Tomšiča je bila praktično na dvorišču italijanske policije, tako da so so se nekako posmehovali Italijanom. Njen prvotni namen je bil tiskanje brošur, kasneje pa se je razvila v tiskarno, ki je dosegla največje število tiskov in bila najbolje opremljena. Merila se je lahko celo z javnimi tiskarnami. V stropu je bila luknja, ki je vodila v poseben prostor, risarnico. Tam je risal znani arhitekt Vlasto Kopač. V tiskarni je deloval predelani stroj, »amerikanko«, ki je porabil veliko električne energije in povzročal veliko hrupa. Da velika poraba elektrike ne bi bila sumljiva, so ob pregledu števecov zagnali veliko drugih strojev in s tem prikrili »amerikanko«. V njej so stiskali veliko brošur, letakov, časopisov, ponaredili veliko dokumentov, živilske nakaznice, krušne karte itd..

Tiskarna Tehnika je bila prva tiskarna, ki jo je okupator odkril. Obratovala je mesec in pol, v tem času je natisnila nekaj letakov ter eno številko časopisa Delo – v veliki nakladi.

Tiskarna Jama ali Truga je imela skriven vhod iz mizarske delavnice. Bila je dobro opremljena, v notranjosti so uredili celo prezračevanje. Delovala je le kratek čas. Cinkografija in tiskarna na Kodeljevem je bila ustvarjena zaradi poostrenega nadzora okupatorja nad javnimi tiskarnami. V njej so delali klišeje. Vanjo so prenesli tiskarski stroj iz tiskarne Tunel. Na njem so tiskali živilske nakaznice in obrazce okupatorjevih izkaznic. Pogoji za delo so bili zelo slabi.

Tiski, ki so nastajali s pomočjo siklostilnih tehnik in v tiskarnah, so bili v času okupacije slovenskega ozemlja zelo pomembni, saj so ravno tako bili boj z okupatorjem, le na drug način. Predstavljali so pomemben vir obveščanja, hkrati pa so pozivali k odporu, dajali oporo narodnoosvobodilnemu boju. Ne smemo pa pozabiti, da so reševali tudi življenja ter s svojimi umetniškimi prispevki dajali ljudem tolažbo in upanje.

Lana Lah in Tinkara Majcen

V. SEZNAM VIROV IN LITERATURE:

Kos, Janez: *Tiskarna Podmornica in druge tiskarne KPS v Ljubljani in okolici v letih 1940 – 1943*. Ljubljana: ČZDO Komunist, 1980.

Lukež, Niko, Kos, Janez: *Ljubljana 1170 dni v žični zapori 1945 – 1945*. Ljubljana: Čas d.o.o., 2002.

Repe, Božo: Partizanski tisk. *Partizanski tisk (katalog)* (ur. Rastko Močnik). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2004.

Krall, Jože: *Partizanske tiskarne na Slovenskem. 1, Osrednje tiskarne*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972.

VIRI:

Elektronski viri fotografij:

Ročni opalograf. Dostopno na:

<http://www.europeana.eu/portal/record/08545/24906F674F067812D88AD0B4461B9731B55E6DC5.html>, dne 4. 3. 2013.

Ciklostil. Dostopno na: http://giskd2s.situla.org/TMS_Podatki/56917.jpg, dne 4. 3. 2013.

Slike tiskarn. Dostopne na: <http://www.sneznik.net/wp-content/uploads/2012/05/diplomska-naloga.pdf>, dne 28. 3. 2013.

Razkosanje slovenskega ozemlja. Dostopno na: <http://vedez.dzs.si>, dne 4. 3. 2013.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Dostopno na: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>, dne 26. 3. 2013.

Vlasto Kopač. Dostopno na: http://sl.wikipedia.org/wiki/Vlasto_Kopa%C4%8D, dne 26. 3. 2013.

ARHIVSKI VIRI:

AS št. 1709, zbirka Okrožje Ljubljana 8 (531).

MNZS: Zbirka tiskov druge svetovne vojne.

MNZS: Fototeka.

VI. PRILOGA:

»TISKARNA 'TONE TOMŠIČ'⁴³

Delovala je od junija 1942 do februarja 1943. Nahajala se je v Ljubljani, Šubičeva ul. 3/ poleg sedeža Ljubljane kvesture/ na dvorišču. Prvotni prostor, ki je bil namenjen za skladišče so pregradili z novo steno, za katero se je krila tiskarna. V prostoru pred tiskarno je obratovala trgovska knjigoveznica, ki je delala legalno. Pred oblastmi je zanje odgovarjal Škerlj Silvester, lastnik Akademske založbe. V knjigoveznici je bila ob steni nameščena prostorna polica, katere robovi so pokrivali črte tajnih vrat, ki so se odpirale z roko,. V bunker se je dalo zlesti po trebuhu skozi odprtino 40 krat 40cm v zidu. V njem je bil tiskarski stroj znamke Tigel. Da se ne bi čul ropot stroja so postavili okoli stroja ob stenah strojnega oddelka leseno lopo, ki je imela dvojno steno, napolnjeno s stekleno volno. Ta stena je močno omilila ropot stroja. Da so lahko preuredili skladišče v tiskarno, so javili lastniku stavbe delno prezidavo, na katero je pristal. Kuhali so si na električnem kuhalniku v knjigoveznici. V tej tiskarni so delali noč in dan in da ne bi bila opazna velika poraba električnega toka, so si izposodili (električni) knjigoveški šivalni stroj z motorjem, katerega je posodila knjigoveznica Žabjek v Ljubljani.

Tiskarski stroj, ki so ga uporabljali v tej tiskarni jim je prodala tiskarna "Slovenija". Lastnik Kolman je seveda vedel kakemu namenu bo služil stroj. Manjše dele razpostavljenega stroja so pripeljali v tiskarne z malim vozičkom (ročnim) in ga pokrili z vrečami. Večje dele stroja pa so prepeljali na vozu, pokrili so ga pa s peskom, ki so ga rabili pri predelavi prostorov.

Za slučaj izsleditve tiskarne so prebili strop v tiskarni in skozi luknjo sta tudi ob okolitvi tiskarne pobegnila tov. Burič in Pleško, ker je bilo v zgornjem prostoru okno na dvorišče stavbe Pokojninskega zavoda. V tem zgornjem prostorju je risal tov. arh. Kopač Janez, ki je bil takrat naš edini risar za vse potrebe naše tehnike. On je opremil ovitke in notranjost vseh izdanih brošur in časopisov. Glavne njegovo delo je bilo ponarejanje dokumentov. Precizno je izvrševal vse vrste žigov, katere je potem dokončno izdelala naša cinkografija na Kodeljevem.

Ker je tudi legalna knjigoveznica dovažala zase papir, ni bil dovoz papirja za tiskarno noben problem. Težje je bilo z odvozom tiskane literature, ker so na vogalu stali noč in dan kvesturini in fašisti. Literature so pakirali v originalne zavitke za zvezke in te pakete so nosile sodelavke iz knjigoveznice na javke na Bleiweisovo c. k tev Žagarjevi. Tudi tricikelj z dvojnimi dnom je prevozil ogromno literature na javke skozi najtežje blokade.

7. feb. 1943 je italj. Policija obkolila knjigoveznico in odpeljala ljudi iz knjigoveznice, tiskarne takrat še ni odkrila. Šele tri tedne pozneje so odkrili tiskarne. Ko sta srečno pobegnila Pleško in Burič, sta pravočasno obvestila ostale tovariše, naj ne hodijo v tiskarno, ker so postavljene zasede.

---

⁴³ AS – št. 1709, zbirka Okrožje Ljubljana 8 (531)

V njej so delali:

- *Pleško Srečko, tisk. strojnik,*
- *Štrekelj Janez, rečni stavec,*
- *Kopač Vlasto – Janez, arhitekt, risal vse dokumente,*
- *Baggia Anton, knjigovez v legalni knjig.*
- *Verbič Olga, uradnica v legal. Knjigoveznici,*
- *Stare Niko, krojač, prevažal vso literaturo na javke,*
- *Kisovec Zinka, pomožna knjig.delavka, kuhala za tovariše*
- *Nada, pomožna knjigoveška delavka, kurirka*

Tiskarna je izdelala:

2. številki "Dela", 2 oz. 3pole v 5.000 izv.

Slov. poročevalec pes. izd. 8. str. v 8.000 izv.

Brošure: Revoluc. vlada- revoluc. vojska /3 pole, 5.000 izv./

Nacionalno vprašanje, /3 pole, 5.000 izv./

Ustava SSSR, / 3 pole, 5.000 izv. /

O agrarnem vprašanju. / 3 pole 5.000 izv./

O kadrih. / 3 pole, 5.000 izv./

Vse te brošure so obsegale 2-4 pole, tiskane v 5.000 izv.

Tiskarna je 7 mesecev redno tiskala krušne karte, oz. živilske nakaznice 1800 in letake, lepake in parole.

(iz brošure: I leg.graf.tehnike 1941-45)

Stroj za tiskarno "Toneta Tomšiča" je bil s ponarejenimi dokumenti kupljen v tiskarni "Sloveniji".

(Tisoče letakov, časopisov .... Ljud. Pravice, 1950/110)

Bunker za tisk. Toneta Tomšiča je gradil Petek Ivan, tiskarno samo sta pa organizirala tov. Pleško Srečko in Štrekelj Janez.

Junija 1942 je bila dotiskana prva brošura: Revolucionarna vlada – revna vojska.

V tiskarni so delali noč in dan, Pleško kot strojnik, Štrekelj kot stavec.

(Mihec: Tehnika 3 T je obnovljena, Slov. poroč. 1950/109)

Tov. Kardelj je v razgovoru s Petračem priporočal graditi čim več ilegalnih prostorov za tisk tako ciklostilni kot grafični, za dokumentne tehn., za razni material in stanovanjske bunkerje. Opozarjal je na vedno hujši teror okupatorja in vsak dan težje kratenje naših aktivistov. Na predlog Petrače, naj bi se tiskarna gradila tik italj. kvesture, v Šubičevi ul. je tov. Kardelj pristal, le opozoril je, da je treba izredne budnosti, izredne konspiracije in posebno je treba paziti na izbor sodelujočega ilegalnega kadra.

Tov. Petrač je stopil v stik z tov. Škerljem Silvestrom, lastnikom knjigarne v hotelu Slonu in antikvarjata v Šelenburgovi ulici, kjer se je pri njem takrat že nahajala naša dokumentna tehnika. Tov. Škerlj se je poznal z lastnico hiše v Šubičevi ul. in vseh dvoriščnih prostorov, zavedno Slovenko in takoj nastopil kot interesent za vse dvoriščne prostore, od koder se je ravno izselila tvrd. Klein. Tu bi rad spravil nekaj antikvarnih knjig in raritet, da bi jih ohranil pred okupatorjem ob priliki raznih preiskav. To je bil izgovor za en del prostorov. Drugi del prostorov bi pa vzel v podnajem za svojega brata knjigoveza, ki pa se je tedaj že nahajal v internaciji v Italiji, ki bi odprl tam knjigoveznice in bi delal predvsem za njega in za univerzo knjižnice. Lastnica je na to pristala. V prve prostore smo res pripeljali par zabojev (notri razni tisk.materijal, predvsem pa papir). V drugi prostor smo vozili knjigoveške stroje, saj smo takoj obesili zunaj tablo knjigoveznice Škerlj, tudi z italj. napisom. Ker je bilo nemogoče kopati bunker pod zemlje, so se odločili za nadzemski.

Škerlj je gospodinje obvestil, da mora prostore pobeliti in prečistiti, to smo tudi precej glasno komentirali na dvorišču, tako da so vsi ljudje mislili, da gre za restavriranje notranjih prostorov. Pripeljali smo pesek, orient in apno. To je opravila naša ekipa Gorišek Vencelj, Petek, Zidar, Božič, ki je bil takrat pri našem legalnem podjetju kot voznik, delal pa je izključno za ilegalno. Vsi so bili člani KP.

Škerlj je tudi javil gospodinji, da bo tudi zgornje prostore delno predelal. V prvem prostoru smo postavili zid na levi strani vhoda in s tem zmanjšali prostor, ki je bil dolg 15m, širok pa 5m, na približno 13m. Zidno opeko so pripeljali zavite v cementne vreče in jo previdno prenesli v gradbene prostore. Celo steno in notranja zidarska dela so izvršili v enem popoldnevu in eni noči. Drugi dan je prostor že bil v normalnem stanju. Električno napeljavo v prostor je napravil tov. Anje. Potem so pristopili k ureditvi legalnega knjigoveškega podjetja, kateremu na čelu je stal knjigovez Baggia Anton, pomagale so tov. Žina Kisovec, Ančka Verbič, Smerjačeva iz Tomačeva in Miha, sicer krojač, tu pa nastanjen kot kurir. Podjetje je bilo registrirano veljavno in imelo vse pogoje za legalno, kakor tudi ilegalno delo. Škerlj je poverskrbel knjigoveznici ogromno dela: vezavo knjig iz univ. knjižnice, vezavo zvezkov, notezov in bokov. Izvrševala je pa predvsem svojo ilegalno delo. Vsi člani knjigoveznice so bili člani KP.

Grafiki so uredili tiskarski prostor. Postavili so tiskarski stroj "Tigel", ameriški, lupljen pri tiskarni "Sloveniji", pri tov. Kolmanu. Pripeljali so ga brez večjih težav saj so ljudje mislili, da je to knjigoveški stroj. Strojnik je bil Pleško Srečo-Fiks, stavec pa Janez Štrekelj Florjan, pozneje prišel tudi Burič Rudolf. Stena, ki je ločila knjigoveznico od tiskarne je imela na čelni strani police. V en tak okvir police, najbolj skrajni spodaj, pri tleh je bil montiran vhod v tiskarno. Če si ta okvir potisnil z roko, se je tisti del stene začel pomikati na kolesčkih in po šinah v notranji del prostora tiskarne. Notri si se moral po trebuhu plaziti. Notranji del tiskarne je imel eno nadstropje. Zgornji del je bil za skladišče papirja in za spalnico.

Zgornji strop tiskarskega prostora so navrtali v obliki kroga in napravili izhod v podstrešje te stavbe, kjer je bilo okno, ki je gledalo na hrbtno stran te stavbe tj. na dvorišče stavb pokojninskega zavoda.

Stroj se ni gonil z nogo, temveč na elektriko. Ko je začel stroj delati se je "čulo" izredno bobnenje stroja v celi stavbi. Zato se je okoli stroja naredila lesena kabina z dvojno steno, vmes so pa napolnili z stekleno volno. Sedaj se tresljaji in bobnenje stroja po dnevi ni več čutilo, ponoči pa še vedno malo.

Ker je organ mestne elektrarne takoj opazil velike uporabe toka, ko je knjigoveznica imela vse stroje na ročni pogon. Uslužbenec jih je nato opozoril in obenem predlagal, da se preišče, kje se skrivoma "troši" ta električna energije. Zato smo si priskrbeli od tov. Žabjeka, knjigoveza z Dalmatinove ulice, da nam je odstopil stroj na elektro pogon za pregibanje pol. Stroj je bil v takem stanju, da je izgledalo, da dela noč in dan. Knjigoveznica je imela povezave s tiskarno s tem, da je signalizirala s skritimi elektro vzmetom nevarnost. Poleg knjigoveznice je bil še en prostor, 3 krat 5m velik, kjer je knjigoveznica imela svojo pisarno in kuhinjo. Tu se je kuhalo za celoten kolektiv, to je bilo najvarneje in najbolj poceni. Grafiki preko dne niso smeli iz tiskarne. Prevoz papirja za tiskarno ni bil problem, že izdelano literaturo so pakirali v orig. pakete za zvezke, deloma so jo znosili v gospodinjskih torbica in tudi s triciklom z dvojnimi dnom. Italj. straža je stala na vogalu Šubičeve ulice, skoraj tik pred tiskarno. V glavnem so odnašali literaturo tov. Miha in Mila Mohar-Komelj. Odnašali so v bližnje skladišče v klet, v drvarnice tov. Žagarjeve na Bleiweisovi 18. Tovariš Miha je vozil na oddaljenejši javke. Tiskalo se je : "Delo" (nasl. Stran upor kmetov,) " Slovenski poročevalec", ogromno stvari za dokumentno tehnikopotrčila, spričevala, potna dovoljenja, živilske nakaznice.

Prostori poleg knjigoveznice so bili nekaj časa prazni. Da to ne bi padlo v oči, se je v te prostore naselilo naše legalno stavbno podjetje. To podjetje je vozil Šefic Stane. Tu je bila njegova tehniška pisarna, kjer so izdelovali načrti radi načrtov. V pisarni sta bili dve tovarišici Mija in Justi. Delovali sta kot uradnici, sicer pa bili naši legalni kurirki. Ker je podjetje imelo zaposlenih 8 stavbincev so vodile materialno in mezno knjigovodstvo. V zgornjih prostorih nad to pisarno je bilo pa skladišče legalnega podjetja Italba. To podjetje je zastopal z najavljeno firmo tov. Matelič, ki je imel trgovino s pis. stroji in pisar. materialo, istočasno pa kot naš aktivist fungiral/deloval kot zastopnik podjetja Italba, ki je imela v Milanu svoj sedež, bavila? pa so prodajo pisarniškega materiala na debelo. Vsi ti prostori med seboj niso bili povezani, le zgornji prostor je imel "zakamufliran" vhod v podstrešni prostor tik nad tiskarno in nad odprtino, zasilnim izhodom za grafike. V tem delu stavbe je delal arh. Kopač, tu je bila specialna risalnica, spal je tudi tu, hranil se pa v knjigoveznici, sicer pa je bik kot arhitekt legalni uradnik našega legalnega gradbenega podjetja. Ponoči je stalno delal pri prerisovanju raznih vrst žigov, slik, osnutkov, vse to kar je treba potem fotografirati in izdelati potom cinkografije. Delal tudi za dokumentno tehniko, za cinkografije in tudi za ciklostilske tehnike, izdelal tudi v šapiregrafu.

Tako je teklo delo od julija 1942 do januarja 1943

Ko je padla tiskarna Jama je bil zajet tudi zidar Božič, naš veznik.

On je izdal našo dejavnost in da obstaja v Ljubljani pri katerem je on v službi. Čim je padla tiskarna Jama, dec. 1942 so se začeli Italijani stikati po podjetju in ljudeh, ki so bili v tem podjetju.

*Tov. Šefica, Vencija in Petka so takrat že poslali v strogo ilegalno, v tiskarni je pa ostalo, še vse kot prej in se je dalje delalo. Iznenada so Italj. blokirali knjigoveznico in aretirali vse sodelujoče, med njimi tudi Kariža, ki je bil takrat odgovoren za grafike pri CT. Božič je Italijanom izdal, da smo mi vozili razne stroje tiskarske in knjigoveške, v razne prostore, tako tudi v to knjigoveznico. Da je tu tiskarna Božič ni vedel, da se je pa nekaj gradilo, je pa vedel, saj je pripeljal material. Grafika Burič in Fleško sta ušla skozi zasilen vhod v podstrešje in dalje skočila skozi okno na dvorišče stavbe pokojninskega zavoda. Tiskarna pa takrat ni bila odkrita. Odkrili so jo šele dva mesece pozneje. Pri zaslišanju so se tovariši odlično držali, tudi Kariž, ki je bil izredno mučen, katerega so imeli v raznih sistemih mučenja par dni, takrat ni nič izdal je pa nasedel Italijanom, ko je bila njegova izčrpanost na višku, češ da so odkrili krasno organizirane podtalne tiskarne. Takrat je priznal, da je bila tiskarna res dobro organizirana. Šele tedaj so Italijani tiskarno odkrili.
(zaslišanje Škerlovaja Milana, apr. 1952, Nadja)«*

POPRAVEK

V nalogo se je prikradla napaka – intervju je bil opravljen z gospo Nušo Vrhunec (in ne NadoVrhunec, kot je zapisano v kazalu).

Pri oblikovanju naloge pa je pomotoma izpadla tudi stran z zapisom ustnih virov, zato prilagamo njihov seznam.

USTNI VIRI:

Marko in Nuša Vrhunec (napisana pripoved), 1922, Ljubljana.

Vanja Martinčič (zvočni zapis predstavitve), Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana.

Darja Urbanc (zvočni zapis predstavitve), Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana.

Marko Štepec (zvočni zapis predstavitve), Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana.